Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
4
среда
№ 78 (14278)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

БАШКАРЛЫП ТУР БИС

Аъш-чем аймаан болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелер чоннуң хереглелин хандырар үлүгге тодаргай салыышкызын кирип келген. Оларның санынга найысылалда эът комбинады база кирип турар. Кызылдың чурттакчыларын эът, колбаса база өске-даа продуктулар-биле хандырар дээш эът комбинады кандыг хемчеглерни кылып чорудуп келгенинниң дугайында бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Миний-оол Ондар кол инженер Василий Сайнит-биле интервьюну кылган.

— Чурттакчыларның аъш-чем аймаанга нинти хереглелин болур-чогууру-биле шиитпирлээр айтырыгга тодаргай киирип турар салыышкыныңар дугайында чүнү сонуургадып болур силер, Василий Монгушович?

— 1989 чылда эът, колбаса болгаш өске-даа продуктуларны бүдүргеш, ону чонга чедиргеш, 400 муң рубльдиң орулгазын алыр планывысты 640 муң рубль түңге боттандырып алдывыс. Нинти бүдүрүнген продукцияны комбинатта ажылдап турар кижи бүрүзүнге онаашты санаар болза, ажылчын бүрүзү-ле 49 муң 710 рубльдиң продукциязын бүдүргеш болуп турар.

Эрткен чылын ниитизи-биле 7546 тонна эът, 1306 тонна колбаса сайгартынган, оон иштинден күрүне чагыынга 1756 тонна эът онаажып, чурттуң янзы-бүрү булуннарынче чорудтунган.

Бүдүрүнген продукцияны үениң негелдези-биле боттары сайгарып болур эргени бүдүрүлге коллективинге сөөлгү чылдарда тывыскаанын ажыглааш, найысылалдың чурттакчыларының хандырылгазын элбекшидериниң хемчеглерин ажыл-херээвиске чорудуп бердивис.

Чижеглеп чугаалаарга, «Росмясомолторгтуң» столоваязын хөлезилеп алгаш, кафени ажыттывыс. Аъш-чемни кылырынга херектиг продуктувус-биле хандыргаш, чемненип болурунуң бүгү-ле аргаларын ында тургускан. Белеткеттинген чемнерниң ассортиментизи элбек болгаш өртек-үнези хоорайның столоваялары-биле дөмей. Хүннүң-не 350—400 кижи оон чемненип турар. Ооң аалчылары — колдуунда ол-чоок-кавының бүдүрүлгелериниң ажылчыннары болгаш ырак-узак орук чоруур чолаачылар.

База бир айтып каггы дег чүүл, эрткен чылдан эгелээш, чондан хууда малды болгаш эътти хүлээп ап эгеледивис. Ол арганың ачызында колбаса кылыгларын база ыштап кадырган эътти бүдүрүп, чонга садыглап турар апардывыс. 1989 чылда чондан 130 тонна эътти садып алгаш, 355 муң рубльди киирип алдывыс. Ол акша-хөреңгини чоннуң хуузунда малын база эъдин садып алырынга чарыгдап тур бис. Бир чамдыызын чурттаар оран-сава тудар дээн ажылчыннарга чегдирген, хөй уругларлыг иелерге дузаламчы акшаны база оон берген бис. Бот-башкарныр ажылдың ажыктыы оон безин көстүп келген.

— Республиканың үндезин чурттакчыларының шаг-төөгүден бээр ажыглап келгени аъш-чемин кылырының айтырыглары канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

— Чоокта чаа тыва национал чем кылыр цех ажыттынган. Кургулдай, чөреме, хырбача, хан дээн чижектиг чемнерни кылып, чурттакчыларга бараалгаттывыс. Национал чемнерни кылыры нарын болур чорду. Ынчангаш хоочуннарның, ылаңгыя малчыннап чораан кижилерниң сүмезин дыңнап, оларны тыва чем аймаан кылырынга киириштирип келдивис. Цехте 6 кижи ажылдап турар. Тыва чемнерни чүгле хол-биле кылыр чорду. Чүге дизе ижин-хырын аймаан тускай машинага чуп арыглаарга кадыг апаар, ону хайындырарга белен чымчавас, хөй үе үнер, амданы база таарыы болур.

Бо чылын тыва манчы бүдүрерин бодап турар бис. Амдызында ону кылырының аргаларын өөренип база өртек-үнезин санап тургузуп турар. Ол ышкаш фондуга кирбес продуктуларны, чижээлээрге, рагу, буттар, ыштаан хаван бажы, «Закусочная» деп ыштаан колбаса болгаш өске-даа кылыгларны Кызылдың садыгларынче чорудуп келдивис. Ындыг хевирниң чем аймаан 1989 чылда 800 тонна ажыр сайгардывыс.

Аңаа хамаарыштыр мээң бот-хууда бодалым мындыг. Бүдүрүп турар продукциязын комбинат боду садыглаар болза эки. Чүге дээрге чамдыкта шынары багай апарган эът, колбаса саттына бээр. Кымның буруузу-биле ол чем аймаа үрели бергенин билдинмейн баар. Садыг черлери бисти буруудадыр, а бистиң талавыстан — оларны. Садып алыкчыга ол билдинмейн артып калыр.

Чоокта чаа «Шын» солунга бир авторнуң Кызыл хоорайга «Шайлаарак» деп хөй-ниитиниң чемненилге черин ажыткан болза дээн күзелин сеткилимден деткиир мен. Ындыг «Шайлааракты» бис боттарывыстың продуктуларывыс-биле бүрүн хандырып, ылаңгыя тыва чем аймаан кылып болур аргалар бар. Ол дээрге найысылалдың чурттакчыларынга болгаш келген аалчыларга улуг деткимче, дуза болур. Айтырыг чүл дизе, оран-сава херек апаар, аңаа хамаарыштыр Кызыл хоорайның күүсенчи комитединиң киржилгези болгаш тодаргай дузазы эргежок чугула болуп турар.

— Эът комбинадының күчүзү долузу-биле ажыглаттынып турар бе, Василий Монгушович?

— Комбинат тургустунгандан бээр 20 ажыг чылдар шуужуп эрте берген. Тодаргайлап чугаалаарга, комбинатты 50 чылдарда тудуп эгелээш, 1963 чылда ажыглалга киирген. Төлевилел күчүзүн алыр болза, бир ээлчегде-ле 5 тонна эът, 0,6 тонна колбаса кылыгларын бүдүрер. Амгы үеде ортумаа-биле бир ээлчегде 29,5 тонна эътти, 2,2 тонна колбаса кылыгларын кылып турар. Малдың изиг-түлүк дужаалдазының үезинде бир ээлчегде эът аймаа 70—80 тонна четкилей бээр болгай. Төлевилел-күчүнү каш катап ажыр ажылдап, бүдүрүлге чорудулгазы-даа эки-ле дир дээн бодал тыптып болур. Ол ырак та ындыг эвес болдур ийин.

Дериг-херекселдер эргижиреп, элээн. Чаартып кылыр, эде дерип, солуур ажылдар мынча үр үениң иштинде чорутунмаан. Ажылдаар черлерниң аттестациязын кылган бис. Оон илерээн четпестерниң чамдыызын айтып каайн. Санитарлыг болгаш технологтуг чурумнарның негелдезинге эът, чаг цегинде 1500 дөрбелчин метр, колбаса цегинде 646 дөрбелчин метр чедишпес. Цехтерниң дээвирлери болгаш ханалары эргижиреп баксыраан. Комбинаттың иштики шөлү кызыы, тар болганындан бүдүрүлге чорудулгазының технологиязы хажыттынып, ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Ындыг байдалдың уржуу багай салдарлыг деп чүве билдингир болгай.

Ажылчыннарның ажылдан үнер чоруу хөй болуп артпышаан. Аарыыр, озалондак болур чоруктар эвээжевейн турар. Чоокку үеде шиитпирлээр айтырыывыс болза, комбинаттан үнген сугну арыглаар черни кылыры болур болгаш ону хоорайның коллекторунга кожары. Амдызында чедир арыглаттынмаан суг Улуг-Хемче агып кирип чыдар. Ол экологтуг чурумга окта таарышпас херек-тир.

Эрткен чылын чаартылганың бирги чадазы болур «Холодильниктиң» төлевилелин «Тыва тудуг» каттыжыышкынга берип каан бис. Бо чылын ук тудугну эгелээр ужурлуг, ындыг турбуже, бо хүннерге чедир ооң тудуун кылырының талазы-биле бүзүрелдиг харыы чок болуп турар.

Бо чылын боттарывыстың күжүвүс-биле колбаса болгаш консерва бүдүрер цехти кылып эгелээр бис. Ооң күчүзү бир ээлчегде 5 тонна колбаса кылыгларын база чыл дургузунда 1 миллион банка консерва бүдүрер. Бергедежип турар чүүлдеривис — тудуг материалдары болгаш машина херекселдери. Чаа цехтерни ажыдып турар бис. Чижээ, бо хүннерде саваң кылыр цехти ажыттывыс. Аңаа бус хереглеттинер болгай. Изиг суг болгаш бус чедишпези бисти нарын байдалга таварыштыра берген. Ынчангаш чаа котельная тутпас болзувусса, үндүрүп турар продукциявыстың хемчээлин көвүдедири берге апаар. Бистиң шиитпирлээр ужурлуг ажыл-агыйжы айтырыгларывысты республиканың Министрлер Чөвүлели, агроүлетпүр эвилели кончуг кичээнгейлиг өөренип көргеш, ажыл-ишчи дузаны көргүзер боор дээрзинге бистиң коллектив идегеп турар. А бистиң талавыстан аъш-чем бүдүреринге төлептиг салыышкынны киирип, бар аргаларны бүрүн ажыглаар апаар бис.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң даргазының албан-дужаалы мурнуку хевээр ээлеттинмээн болуп турар. Эвилел Совединиң даргазының соңгулдазы апрель 2-де палатаның хуралынга эгелээн. Ол албан-дужаалга ийи кандидат — И. Д. Лаптев болгаш К. Д. Лубенченко олар депшиттирген, ынчалзажок оларның кайызы-даа соңгуттурарынга эргежок чугула бадылаашкыннарны албаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновтуң саналын ёзугаар депутаттар чапсар сөөлүнде ол айтырыгны база катап чугаалажып эгелээн. Үш чаа кандидатура — Ю. Х. Калмыков, Н. Д. Пивоваров, Н. Н. Гриценко депшиттиртен. Бадылаашкыннарның эргежок чугула чогуур санын кым-даа албаан. Түңнел чок үш бадылаашкыннарның сөөлүнде даңзыга ийи кандидаттарны — И. Д. Лаптевти болгаш Ю. Х. Калмыковту депутаттар арттырган.

«Узамдыккан соңгулда кампаниязы» палата кежигүннериниң үре-түңнелдиг ажылдаарынга таарымча чок болуп турары илдең: чугаалажып көөр кылдыр планнаттынган ийи Хоойлу төлевилелдериниң чүгле бирээзи көрдүнген. Хамаатыларның национал дең эргезинче халдаашкыннарны кылганы дээш база ССРЭ-ниң девискээриниң чаңгыс эвин күш-биле үрээни дээш харыысалганы күштелдирер дугайында Хоойлу төлевилелин чугаалажып көрген. Амгы күштүг хоойлу актыларын ёзугаар тус-тус хамаатыларның харыысалгазы көрдүнген, а чаа Хоойлу ёзугаар каттыжыышкыннарның харыысалгазы база көрдүнүп турар. Национал азы сөөк-язы өжээннежилгезин, ылгай көрүүшкүнү өөскүдеринче, национал, сөөк-язы, шажын-чүдүлге барымдаалап күчүлээшкинни ажыглаарынче, а ол ышкаш ССРЭ-ниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның девискээриниң чаңгыс эвин күш-биле үрээринче угланган кандыг-даа каттыжыышкыннарның ажыл-чорудулгазын хоойлуга удур деп чарлаары чаа Хоойлу төлевилелинде көрдүнген. Ындыг ажыл-чорудулганы хоруур дугайында шиитпир чүгле суд чурумун ёзугаар хүлээп алдынар болгаш ооң сөөлүнде ол организацияларны дужургеш, оларның өнчү-хөреңгизин хавырар.

Документиниң ооң чүүлдериниң аайы-биле чугаалажып көрген, ынчалзажок депутаттарга берген Хоойлу төлевилелинге кандыг-даа өскерилгелерни херек кырында киирбээн. Төлевилелге немей саналдаан хөй эвес санныг эдилгелер хүлээп алдынмаан. Чүве чугаалап азы кыжаныышкын кылып, бижимел азы чурулга аргазы-биле национал өжээннежилгени өөскүткен кижилерге харыысалга онаар дугайында тускай бөлүктү чаа Хоойлуга киирерин депутат Ф. М. Бурлацкий саналдаан. Эрге-хоойлу болгаш кем-херек үүлгедиишкининге удур айтырыглар талазы-биле Дээди Советтиң комитединиң даргазы Ю. В. Голиктиң бодалын ёзугаар алырга, ол эдилгеге хамаарыштыр шуут шиитпир ам-даа хүлээп алдынмаан.

Националдар Совединиң кежигүннери ол Хоойлу төлевилелин ийи удаа номчулга ёзугаар хүнүң ийиги чартыында база чүүлдүг деп көрген. Онзагай байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында Хоойлу төлевилелин ийиги номчулга ёзугаар палатаның кежигүннери чугаалажып көрген болгаш ону хүлээп алган. Бойдустуң чайгаар халаптарының, улуг үрелиишкиннериниң азы халаптың, халдавырлыг аарыгларның, а ол ышкаш массалыг корум-чурум чок чоруктуң үезинде ССРЭ-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле онзагай байдалды ол хоойлуга үндезилээш, чарлаар. Эвилелдешкен, автономнуг республиканың девискээринге, тус-тус черлерге онзагай байдалды хамаарышкан республиканың Дээди Соведи азы ССРЭ-ниң Президентизи чарлаар. Чурттуң бүгү девискээринге онзагай байдалды ССРЭ-ниң Дээди Соведи чарлаар.

Палаталарның ийи аңгы хуралдарынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы вторникте ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

Литва ССР-де байдалга хамаарыштыр

НАЙЫРАЛДЫ ҮРЕП БОЛБАС

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хилинчектиг хүннери Балтий далай кыдыының чону — латыштарга, литовтарга, эстоннарга таварышканын билир бис.

Ол республикаларның девискээринге шериг албаны эрттирип баргаш, тудуг батальоннарынга үш чыл ажылдаан тыва оолдар Сүт-Хөл районда бар. Олардан Бора-Тайгада аңчы Шөйбээдей Ооржак, Кара-Чыраадан малчыннар Сертен-оол Монгуш, Чамзырын Ооржак, Хөр-Тайгада арга-арыг дааматы Деспил-оол Монгуш болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

«Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар». Тываның оолдары бистиң хөй националдыг Совет күрүневистиң күчү-күжүн быжыглаарынга үлүүн ынчаар киирип турган.

Улуг найыралдыг өг-бүле — ССРЭ-ни чарылдырар, сулададыр орукче ис ажыдар дээш ажык-чарлыг чоруктуң өске оруунче чонну кыткып киирип турар Литваның чамдык удуртукчулары чазып турар-дыр.

«Өөрүнден чара маңнаан мал көк-бөрү аксынче киргени ол» — деп чылгычылар, малчыннарның чугаазы шын. Ооң утказы бо политикага база дүгжүп болур.

Сүт-Хөл районнуң төвү Суг-Аксы суурнуң чонунуң митингизи болуп эрткен. Аңаа ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң «Литва ССР-ниң девискээринде совет хамаатыларның эргелерин хандырар, ССРЭ-ниң тускай догуннаан чоруун камгалаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Чарлыын деткип, чамдык айтырыгларны сайгарган.

Чоннуң салган айтырыгларынга тодаргай харыыларны СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал берип тайылбырлаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш Литва ССР-ниң Дээди Совединге адрестээн, ийи хоолгалыг телеграмма чорудар деп шиитпирни хуралга хүлээп алган. Ооң кол утказы болза, Литва ССР-ниң удуртукчуларының аңгыланып турар политиктиг туружунга таарзынмааны, улуг совет өг-бүлениң найыралын үреп, аңгыланыр деп турарынга удурланып турарын айыткан. Угаан-медерелдиг, сарыылдыг угланыышкынче баар үе бар-дыр деп, ында кыйгырып турар.

Митингиге хөй санныг айтырыгларны, саналдарны күш-ажылдың хоочуннары, пенсионерлер, башкылар, эмчилер, ажылчыннар тургузуп, совет улустуң быжыг найыралын үревезинче Литва ССР-ниң удуртукчуларының кичээнгейин угландырган.

Чаң-оол ОНДАР.
Хоочун башкы.

ЧАСКЫ СЕЗОНГА БЕЛЕТКЕЛ

ЧУРУКТА: Саая Долгай-оол — Барыын-Хемчиктиң «Хемчик» совхозта эки ажылдыг механизатор. Хову бригадазында тараажыларның бир звенозунуң ажылын удуртуп, боду база ында тараажы болуп ажылдап турар. Эрткен чылда ооң звенозу бедик дүжүттү өстүрген.

Техника септелгезиниң үезинде ол совхоз төвүнге токарьлап, каңнакчылаан. Бүгү техниканы ажыглалга кииреринге үлүүн киирген. Ооң звенозу шык базырыышкынынче бо хүннерде кирген. Тарыыр шөлдерин белеткеп эгелей берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ
фотозу.

КИРИПТЕРИНГЕ БЕЛЕН

Барыын-Хемчик районнуң «Дөң-Терезин» совхозунда часкы хову ажылдарынга техника септелгези дооступ турар. Кедээ ажыл-агыйның чамдык коштуг машиналары, андазыннар, тараа чаштырар, картофель олуртур, кукуруза ажаар, сиген кезер техника, тараа ажаар комбайннар белен. Часкы тарылгага ажылдаар тракторларны септеп дооскан.

Бо ажылдарга алды кижи составтыг бир звено болгаш өске-даа механизаторлар киришкен. Оларның ажылы бүдүнгүр, шынары эки болуп турар.

Тараажылар часкы тарылгаже кириптеринге белен.

Багыт-оол БАЙКАРА.

ЧОННУҢ ЭРГЕЗИН КАМГАЛААР

Бистиң чуртувус хөй националдыг. Өг-бүлеге эп-найырал турда, ажыл-иш бүдүнгүр, сеткил чиик болур. Ол ышкаш чаңгыс күрүнеде турар болганда, бот-боттарын билчир, деткижер чорук совет чонга ам кажангызындан-даа артык херек.

Литва ССР-ниң девискээринге совет хамаатыларның эргелерин камгалаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Чарлыын солуннардан номчааш, ону хүлээп ап, сеткилимден чүүлдүгзүнүп турар мен. Ол болза ССРЭ-ниң тускай догуннаан чоруун камгалап турар хемчеглер-дир деп билип турар мен.

ССРЭ-ниң Иштики херектериниң ажылдакчыларынга баргаш, милицияның чер-чер органнарынга дуза чедирип, кем-херек үүлгедиишкиннерин ажыдарынга болгаш истеп хынаарынга, хөй-ниитиниң корум-чурумун тударынга деткимче көргүзүп турары чугула херек-тир. Кызыгаар камгалалы кончуг чугула. Өске чурттар аразында аргыжылганы болдурбас хемчеглерни алыры база чөп боор.

Бо бүгү чүүлдерни ол республиканың ажылчы чонунуң хостуг шөлээн чурттаарынга хамаарыштыр кылып турарынга таарзынып турар мен.

Арагачы ДОНГАК.

Кыштаглаашкын—шылгалда

ХУРАГАННАР ХОРАП ТУРАР

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының сан-медээзин ёзугаар алырга, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң коданнарында төрүүр 8.665 хой кыштаглап турар. Байдал ниитизи-биле нарын. Төрээн хой биле ам бар хураганның аразында ылгалы 1491. Ам-даа 2 муң ажыг хой арткан, 660 чаш хураган өлген, оон аңгыда, хойнуң ара салыры база өлүг хураганнар төрүттүнери хөй болганындан шак мындыг улуг ылгал тыптып келген.

Дүвүрээзиниг байдал чүгле бо совхозта эвес, а «Улуг-Хаяда» база бар. Ында 9 муң ажыг хойдан 6 муң хире хураган алган.

— Бо чылын хой оолдаашкыны эрте, январьдала төрүүр малдың күш-дендели шыырак, сүүзүнүг янзы-бүрү чем курлавыры элбек турда эгелезе-даа, хой ара салыр болгаш өлүг хураганнар төрүүр чорук мурнуку чылдардан черле хөй боор-тур. Оон чылдагааның илередири-биле өлген азы ара салган хураганнарны районда мал аарыгларынга удур демисел чорудар станцияның лабораториязынче чорударывыска, харыызы дыка орайтаар, чамдыкта шуут келбес-тир — деп, ол совхозтуң кол зоотехниги Н. Дартай-оол чугаалап турар.

Улуг-Хемде ынча хөй чаш хураган чүге хорап турарыл деп айтырыгга кым харыылаарыл, ону кым эдерил? Бо удаада аңаа дорт болгаш шын кара чаңгыс харыы болза, мал ажылын харыылаар бүгү-ле органнарның, зооветспециалистерниң, малчыннарның-даа харыысалга чок чоруунда.

Мону бадыткаары-биле чамдык чижектерни көрээли: «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң директору турган А. Н. Чигжит мурнунда механизатор чораан ийи кижиниң өг-бүлелеринге 400-400 ажыг хойну хүлээткен. Барып-барып төрүүр, ынча хөй хойну ол талазы-биле дуржулга чок улуска кадартыры кандыгыл дээрзин ол удуртукчу ханызы-биле бодаваан. Малчыннаар улус тывылбазы шын. Чаа малчыннап эгелээн өг-бүлелерге ёзулуг дуза, деткимче, хайгаарал херек. Ынчалза-даа совхозтуң амгы директору П. Найдан-оол шуудап чадап турда, ажыл-агыйда партком, профком, комсомол комитеди, кедээ Советтиң күүскому эң ылаңгыя чаа кирген малчыннарга хүн бүрүнүң дузазын чедирбээн. Чаңгыс совхозта, улуг коллективте, ажылдап турар улуска берге үеде бот-боттарынга дузалажыр, деткижер кылдыр эвилелдеп шыдаваан. Кыштаглаашкын үезинде бергедеп турар коданнарга шефтээшкиннерни организаставаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «тус-тузунда, дугул мыйызында» дээш олурган.

Үжен чыл механизатор-лааш, бодунуң эки туразы-биле төрүүр хой хүлээп алган Ховалыг Арбай-оолдуң коданынга январь айның төнчүзүнде хой массалыы-биле оолдап эгелей берген турган. Ооң-биле кады чаш хураганнар база-ла аарып, өлүп туруп бээрге, ол малчын кожазы — мурнакчы болгаш дуржулгалыг хойжу Монгуш Чаш-оолга арга-сүме айтырып чеде бээрге, ол кандыг-даа дуза чедирбээн, сүме катпаан. Ол мал дээрге чаңгыс кижиниң эвес ышкажыл, а харын чаңгыс кижиниң-даа болза, ындыг кадыг сеткилдиг болурга черле таарышпас. Улустуң хуузунда-даа малының ачызын күрүне, бистер шуптувус көрүптер-дир бис чоп?

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Иштии-Хем салбырында мал эмчизи Марта Шоюн-Лама Х. Арбай-оолдуң коданынга келзе-даа, чаш хураганнарны шала-соора сыкыртып кааш, «чаш хураганнар чүгле силерде өлүп турар эвес чүве-дир» дээш тоомча чокка каапкааш, чоруй барган. Элдеп аа?!

Ук малчынның аалынга ол хүннерде бригадир Николай Начын-оол ээзирик чедип келгеш, кандыг-даа дуза чедирбээн, безин чадаарда чаңгыс сөс-даа сөглевээнин Ховалыг Арбай-оол аажок-ла хомудап чугаалады. Ону районда мал аарыгларынга удур демисел чорудар станцияның специалистери В. Гафирова биле П. Монгуш олар база дыңнадылар. Ол кодандан ам 130 ажыг чаш хураган хораан.

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Улуг-Арт бетинде хойжу коданнарында база бир дүвүрээзинниг айтырыг болза, Саглаң-Хадың деп черде сордурар кудуктан эккеп турар сугнуң шынары кончуг багай: сарыг, бораң өңнүг, ажыг, күгүрзүг. Ооң уламындан мал база кадарчылар-даа ижин-шөйүндү аарыынга таваржып турар. Ол дугайын малчыннар совхозтуң удуртукчуларынга, зооветспециалистеринге каш удаа чугаалап келзе-даа, олар бо үеге чедир кандыг-даа хемчег албаан. Кулаа кандыг кончуг «кадыг» улус ийин!

Хойжу Ховалыг Арбай-оолдуң өг-бүлезиниң херээжен ээзи Вера Түлүшовна ол үеде аарааш, эмчиге чыткан. Чогум-на харын ынчан хой массалыы-биле оолдап, чаш хураганнар өлүмнеп турган. Оларның коданынга дузалажып, сакманчылап келген дуржулга чок оолдар, уруглар хураганнары өлүп эгелээрге, корткаш дезипкеннер.

Шак мындыг дүвүрээзинниг чүүлдер турбуже, оларны удуртукчулар боттары эки билир турбуже, малчыннарже күш салбаанын ам чүнүң-биле тайылбырлаар бис? «ҮТКА 25 чылы» биле «Улуг-Хая» совхозтарда хой оолдаашкынында амгы бо дүвүренчиг байдалды ам канчаарыл? Хамыктың мурнунда директорлар, зооветспециалистерден бо айтырыгны салыр-дыр бис. Харыылазын.

Анай-оол ДАРЖАА.
Журналист.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызыл хоорай Совединиң бирги сессиязынга белеткел талазы-биле оргкомитеттиң хуралы апрель 2-де болган. Депутаттарның ажылчын бөлүктериниң ажылының дугайында информацияны дыңнаан болгаш сессияны май 4-5-те эрттирерин доктааткан, хоорай Совединиң даргазы болгаш хооркүүском даргазының албан-дужаалдарынга кандидатураларны депутаттар болгаш соңгукчулар калбаа-биле чугаалажып көөр дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

Кандидатураларны тус черниң парлалгазынга болгаш телевидение, радио программаларынга чугаалажып көөр. Хоорай Совединиң депутаттарының болгаш «Перспектива» соңгукчулар клувунуң каттышкан хуралын дараазында хүн айтырыгларлыг кылдыр эрттирер.

1. Хоорай Совединиң бирги сессиязынга белеткел дугайында.

2. Кызыл хоорай Совединиң даргазы болгаш хоорай Совединиң күүском даргазының албан-дужаалдарынга кандидатуралар дугайында.

Каттышкан хурал СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга апрель 15-те 10.00 шакта эгелээр. Олуржурун күзээр бүгү кижилерни чалап турар. Тайылбыр алырынга болгаш саналдар киирериңге дараазында телефоннарны ажыглаар: 3-13-81, 3-43-49.

ОРГКОМИТЕТ.

ШЭЭР МАЛДЫ АЖААП КАДАРАРЫНЫҢ ЧИЖЕК-НОРМАЗЫ

Сөөлгү үеде специалистер база малчыннар боттарыдаа бир коданга чеже хире шээр мал турза чогуурул дээр дугайында айтырыгны удаа-дараа тургузуп турар апарган. Ол чөп, чүге дээрге одар-белчиирнин, суг-суггаттың-даа байдалы ангы-ангы болгай.

Амгы үеде бисте бир кадарчыга — төп районнарга 250, а барыын болгаш мурнуку районнарга 230 хой, өшкү онаажыр ужурлуг деп санаан, барымдаалап турар негелдевис ол. Моон соңгаар канчаарыл? Маңаа хамаарыштыр бистиң корреспондентивис Седен Хертек Чөөн Сибирьның норматив-шинчилел зона станциязының Тыва АССР-де девискээр килдизиниң начальниги В. Е. Тутынин-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны сонуургаан:

— Владимир Емельянович, шээр малдың бир кижиге онаажтыр норма-чижээниң дугайында, шынап-ла, сөөлгү үеде чугаа-ла хөй чүве бо. Чамдыктар ону кызырар деп-даа турар, а бир чамдыктар ынчаар турар болза эки дээр. Ынчангаш бо талазы-биле чүнү чугаалап болур ирги силер?

— Ийе, бо айтырыгны малчыннарның боттарындан эгелээш, республиканың удуртур ажылдакчыларынга чедир чугаалажып турар. Ол чөп. Ынчангаш мен дугайты бодумнуң туружумну маңаа тайылбырлап көрейн. Амгы үеге чедир шээр мал кадарчыларының норма-чижээн хойну ажаап кадарарының хемчээлиниң дугайында Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң Президиуму биле Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллегиязының 1979 чылдың октябрь 3-те хүлээп алганы № 45 доктаалы-биле бадылаан. Ында болза ооң нормазын чүгле төп районнарда улгаттырган дээрден башка артканнарында барык шупту дөмей. Ынчан ону бадылаарда одарларның нити байдалын, каяа канчаар кадарарын, суг-суггадын, кажаа-хорааның улуг-бичезин-даа барымдаалаваан. Ол дээрге норма-чижек тургузарының кол-ла негелделери-дир. Шак ындыг чаңгыс аай норма-чижектиг турда малчыннарга солун эвес, чүге дизе чаңгыс ажыл-агыйда безин одар-белчиир, черниң байдалы ангы-ангы болур болгай. Ол ышкаш бир хойжу коданда 660 хойга, өскезинде 342-ге туткан кажаа бар, а үш дугаар кыштагда кажааны кажан тутканы-даа билдинмес, чамдыктар аъттыг, өскелери хойну чадаг кадарар. Бир кыштагның одарлары оъттсигенниг, өскезинде эвээш, берт черде кыштагларда малчыннарга мал чеми-даа эккелбес, чавыс болгаш оруктуг черлерде кадарчыларга сиген, суланы үргүлчү эккеп турар. Ынчалза-даа оларның кайызындан-даа негелде чаңгыс аай: 100-тен 80—90 хураган алыр, бир кижи 230 азы 250 хойну, өшкүнү кадарып турар.

Шак ындыг чорукту болдурбазы-биле СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база ВЦСПС-тиң 1986 чылдың сентябрь 17-де № 1115 доктаалы үнген. Ол ёзугаар ажыл-агыйлар малды ажаап кадарарының чижек-нормазын база малчыннарның ажыл төлевирин боттары чаа негелде-биле доктаадыр бүрүн эргени берген.

Ынчалза-даа бо ажылды эгелээрде, баштай-ла улуг белеткел херек. Хамыктың мурнунда ажылчыннарның ажылдаар черин аттестаттаар, (фермаларны, кажааларны, комплекстерни). Ол ышкаш ферма, кыштаг, комплекс бүрүзүнүң тодаргай байдаларын барымдаалап тургаш, мергежил бүрүзүнге үе-шагның, малдың баш санының нормативин база тода ажылдап кылыр. Ооң иштинде сакманчыга, дузалакчы кадарчыларга база ону санаар.

Совхозтуң удуртукчулары күш-ажылды организастаарын база кылыр ажылдың технологиязын (аргазын) экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр ужурлуг, малдың турар коданының аайы-биле ажылдакчыларның санын база норма ёзугаар тодарадып доктаадыр апаар.

1988 чылда республиканың Агроүлетпүр каттышкынының специалистери бүдүрүлгениң негелделерин паспорттаарынга эргежок чугула материалдарны шуптузун совхозтарже чоруткан. Паспорттаашкынның кол-ла сорулгазы болза, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери, эртем үндезинниг нормаларны шиңгээдири, материалдыг болгаш күш-ажылчы курлавырларны чогумчалыы-биле шиңгээдири болур.

— Ажыл-агыйларга бо хемчегни кым чорударыл, ол дээш кым харыысалгалыг болур ужурлугул?

— Малдың кажаа-хоорааларын паспорттаар талазы-биле ажылды директорнуң дужаалы ёзугаар чорудар, комиссияны тургускаш, кандыг ажылды кажан кылырын хуусаазын айтыр. Комиссияларны кол экономист болгаш кол специалистер удуртур. Ынчангаш паспортизация дээш олар харыысалгалыг болур. Комиссияның составынга кол специалистен аңгыда, бригадир, ферма эргелекчизи, инженер кирер. Паспортту ийи хоолгалыг кылдыр тургузар, бирээзин боттарынга арттырып алыр, өскезин республиканың агроүлетпүр эвилелинче чорудар.

«Чаңгыс аай база түр нормативтер» деп чыындыларга үндезилээш, паспортизацияның материалдары-биле норма доктаадырда көөр факторларны барымдаалап тургаш, ажыл-агыйның специалистери шээр малды ажаап кадарарының нормаларын доктаадып тургузар. Районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының база зоналарның норматив-шинчилел станцияларының болгаш девискээр килдистериниң специалистери бо бүгү ажылдарны чорударынга методиктиг дузаны совхозтарга барып чедирер болгаш ооң боттанылгазын хынаар. Шээр мал ажылында бүдүрүлгениң негелделериниң паспорттаашкынының материалдарын өй-шаанда тургускаш, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелинче киирип көрүнер деп АҮК-терниң база совхозтарның экономистеринден болгаш кол зоотехниктеринден каш удаа дилеп келзивиссе-даа, совхозтарның кол нуруузу ол документилерни мынчага чедир киирбээн, а Эрзин биле Тес-Хем база өске-даа чамдык районнар ол ажылды амдыгаа чедир эгелеваан.

— Малчыннарның ажыл төлевири оон улуу-биле хамааржыр бо ажылды чер-черде саададып турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл, Владимир Емельянович?

— Бир эвес совхозтарның база АҮК-терниң-даа специалистериниң ажыл төлевири малчыннарның ажылындан дорт хамааржыр турган болза, олар ону өй-шаанда кылып кааптары чугаажок. Бир-тээ, специалистерниң ажыл төлевирин оон хамаарылга чокка-ла улгаттырып каапкан болганда, олар ындыг шуутту ажылды кылбаан. Оларның доктаамал шалыны бар-дыр.

Шээр малды ажаап кадарарының чижек-нормазын санаарда, 1982 чылда Москваның «Колос» деп ном үндүрер черниң белеткээни «Хойну ажаап кадарарынга чаңгыс аай нормалар болгаш үе-шак нормативтери». Агроүлетпүрнүң ном үндүрер чериниң 1989 чылда парлааны «Хойну ажаап кадарарынга чаңгыс аай нормалар болгаш үе-шак нормативтери», «Мал фермаларынга болгаш комплекстеринге малды ажаап кадарарының түр нормалары болгаш ол ажылдарга үе-шак нормативтери» деп чыынды дептержигештерде айыткан чүүлдерни барымдаалаар. Оларны ажыл-агыйларның ажыглаары албан. А өшкүнү кадарарының нормазы 1986 чылда үнген ындыг дептержигеште киирген. (Ынчаарга үе-шак нормазы дээрге, чижээ, хойну тудуп алгаш, кыргызыры, ооң дүгүн бөлүп, килдээринге чарыгдаар үези ол).

Үстүнде адаан чыындыларывыста, чижээ, малды кадарып турар үеде, ажылдың хевирин, кадарар аргазын болгаш өске-даа чүүлдерни айыткан боор. Мал кадарар черлерни мынчаар ангылаар:

1. Ховулар. Ол дээрге кескүлең, оргу черлер-ле болгай;
2. Хаая ыяштарлыг болгаш чадаң үнүштерлиг (бедик хараганныг черлер);
3. Каътташкак-каътташкак тейлерлиг одарлар;
4. Тарымал үнүштерлиг, эки кескү хову-шөлдер;

Малчыннарга тайылбыр

5. Даглар;
6. Аргалыг одарлар (аяннар, шаттар, алаактар) — деп ангылаан.

Ынчангаш ам үстүнде адаанывыс чыынды номнарда айыткан чүүлдерни барымдаалап тургаш, специалистер болза мал кадарар девискээрниң байдалын көрүп тургаш, кадарар малдың чижек-нормазын кодан бурузунге безин ангы-ангы кылдыр тургузуп, доктаадып болур-дур.

Нарын болгаш чартык нарын, бөдүүн дүктүг хойну кадарарының 1 малчынга онаажырының үндезинниг чижек-нормазы мындыг:

Таблица № 1

Коданда малдың эр-кызы, назыны	I		II		III		IV	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Кошкарлар:								
уксаалыг	105	97	95	87	95	87	90	83
шеңекчилер	120	110	110	101	110	101	105	97
уксаалыг аныяк кошкарлар	220	202	210	193	200	184	195	179
Кыс хойлар:								
анаа хойлар	255	235	235	216	225	207	215	198
уксаалыг	230	212	210	193	200	184	195	179
төрүвес дөнен хойлар	285	262	260	239	250	230	240	221
ирттер	330	304	305	281	285	262	270	248
Тогдулар:								
анаалары	310	285	285	262	270	248	255	235
уксаалыглары	285	262	260	239	250	230	240	221
иртчигештер	320	294	295	271	280	258	265	244

Тайылбыр: 1 — хову черге, II — хаая ыяш-даштыг, чадаң үнүштерлиг черге, III — тейлерлиг элезин ховуларга, IV — даглыг, арга-ыяштыг черлерге: 1 — аъттыг кадарары, 2 — чадаг кадарары.

Коданга 1 кадарчыга онаажыр өшкүнүң саны (нормазы)

Таблица № 2.

Одарлар	Мал	1	2	3	4
Хову, хаая ыяш-даштыг, хараганныг	Анаа өшкүлер	110	200	285	270
	уксаалыг	95	175	250	235
тейлерлиг ховулар	анаа өшкү	100	185	260	245
	уксаалыг	85	160	225	210
даглар, аргалар	анаа өшкү	95	175	250	235
	уксаалыг	80	150	215	200

Тайылбыр: 1—хуналар, 2—төрүүр өшкү, 3—сергелер, 4—анайлар.

Малды ажаап кадарарының үндезилеттинген чижек-нормазынга дараазында дөрт хүлээлгелер кирер: малды оңчалаары, санаары, кадарары, суггарары, чемгерери, дүне дежурныйлап таңныылдаары, таңныыл ыттарын ажаап хайгаараары, малды эмнээринге киржип дузалажыры, чадагай кажаалар тудары, дериг-херекселдерни септээри, коданга ажылдап келген улуска ажылды көргүзүп, тайылбырлап бээри, тарып боозадырынга дузалажыры, мал төрүп турда база кыргыдага, чуулдага, бонитировкага, хураганнарны үзүп турда, имнеп-демдектээрге, килдеп-деңзилээрде, сыкыртыы эмнээри. Хойну тургузу база чартык тургузу азырап турда, коданга оон чижек-нормазы (Бо арганы Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Таңды районнарда ажыглап турар).

Таблица № 3.

Суггарар аргазы	Мал	100		250		500	
Бөлүү		1	2	1	2	1	2
Саваларга автомашинадан кудуп бээри, кудуктан сордуруп бээри	Кошкарлар	122	121	119	119	115	116
	уксаалыг аныяк кошкарлар	206	207	200	203	190	196
	кыс хойлар	231	242	222	235	207	224
	төрүвес дөненнер	248	270	238	260	221	245
	ирттер	290	293	281	286	266	275
	эр хураган	300	303	290	296	274	285
Анаа суглардан суггарары	Кошкарлар	123	125	120	123	116	119
	уксаалыг кошкарлыгаштар	216	214	210	210	200	203
	төрүүр хой	244	252	234	245	217	233
	төрүвес дөнен хойлар	259	277	248	268	230	253
	ирттер	273	306	260	295	238	277
	тогдулар	305	303	295	296	278	284
	эр хураганнар	316	317	305	309	287	296

Тайылбыр: 100, 250, 500 — мал чеми сөөртүрүнүң чер аразы (метр); 1—малды тургузу азырап турда, 2-де чартык азыралга турда саны.

А өшкүнү тургузу азы чартык азыралга тургузар таварылга тыптып келзе, ооң бир коданга чижек-нормазы кандыг болурул дээр дугайында база-ла тускай таблица бар. Бир эвес ону өшкү кадарчылары билип алыксаар болза, совхозтарының экономистеринден айтырып, көрүп ап болур. Ынчалза-даа биске өшкүнү тургузу азыраар таварылга амдызында чок.

Чижек-норманы харын доктаадып-ла каан-дыр. Орта акша-хөреңги үнер апаар болгай. Эң ылаңгыя немелде төлевирлерге ындыг. Ынчалза-даа, ажыы-биле чугаалаарга, ындыг немелде акша төлээр хамааччок, ажылчыннарының 3-4 айларда шалыңын безин төлей албас ажыл-агыйлар бисте бар. Ынчангаш ол чүүлдү ыяап-да барымдаалаар апаар-дыр ийин. Акша-хөреңги көвүдеп, совхозтарывыс экономиказы талазы-биле быжыга берген таварылгада, чижек-норманы барымдаалап, улустуң акшазын бүрүн төлээри албан.

Ынчаарга малчыннарның ажылынга чижек-нормаларны доктаадыр талазы-биле кандыг-кандыг дептержигештер барын үстүнде адаан болгай бис. Ол дептерлерде мал төрүп турар үеде кандыг-кандыг дузалакчыларны немей бээрин база тодаргай бижип каан. Өскээр чугаалаарга, сакманчылар турар ужурлуг. Оларның хүлээлгелери чүлерил? Төрүүр четкен өшкүлерни, хойларны аңгылааш, тускай кажаага киирер, төрүптерге оларны аңгы клеткага кажаалаар, хураганнарны ыдып тудар, чемгерер, баштайгы үеде чүгле тывыштырган, оон эмзирер апаар болгай. Шала улгады бергеннерин аңгы бөлүктээр, хураганнарны имнээр, эмнээр, кудурууның бажын кезер, зооветеринарлыг хемчеглерни чорударынга дузалажыр. Бир эвес чаш хураганнарның кажаазын одап турар болза, ону одаар. Сакманчылар 45 хонук дургузунда ажылдаар, дузалажыр.

Сакманчыларның бир кижиге чижек-нормазы мындыг:

Таблица № 5

Малдың төрүүр үези	Чүзүну	1	2	3	4	5
Кышкы, эрте часкы	төрүүр хой	80	55	75	70	65
	хураганнар	80	110	85	90	95
	төрүүр өшкү	70	50	—	65	60
Часкы төрүлде	Төрүүр хой	110	80	105	95	90
	хураганнар	100	160	115	125	135
	өшкү (төрүүр)	95	75	—	90	85

Тайылбыр: 1 — чаңгыс-чаңгыс анай, хураганныг өшкү, хой; 2 — ийистерлиг хой, өшкү;

II. Бир эвес сакманчылар дузалал ажылчыннарның орнунда база ажылдап турар болза, оларның анай хураган ажаар нормазын 0.85 коэффициент-биле эде санаар. (Чижээ, сакманчы 80 хойну хураганы-биле ажаап турар болза, 0.85-ке көвүдедир, 68 хой болур)

Бир-ле дугаар төрүп турар хой, өшкүнүң норма-чижээн 0.90 коэффициент-биле эде санаар.

— Шээр малды ажаап кадарарының талазы-биле силерниң бо санап тургускан чижек-нормаңар күүсеттинер бе, кандыгыл?

— Мен бодаарымга, шээр малды ажаап кадарарының талазы-биле шак мынчаар аңгылап каан чаа чижек-норманы республиканың совхозтарынга боттандырып, ажыглап болур. Бо дугайын чамдык ажыл-агыйларның киирген паспортизация талазы-биле материалдардан-на бүдүрел көрүп болур. Чижээлээрге, «Сосновское» дүржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының хову черде турар Юрий Ооржак баштаан үш кижилиг звенозу 1989 чылда 829 хойну ажаап кадарып турган. (бир кижиге-ле 276 баш онаажыр ышкажыл). Олар 100 хойдан 91 хураганны камгалап алганнар. Ол ышкаш Петр Чүлдүмнүң өг-бүлези ийи кижи (кадайы-биле кады) төрүүр 574 хой кадарып турар (а бир кижиге нормазы 255 турда) оларның 287 боол турар-дыр. А Түлүш Сарыг-оол биле Калдар-оол Кууларның өг-бүлелери база-ла ийи-ийи кижи тус-тузунда 740-758 улуг ирттерни кадарып турар. Азы оларда бир кижиге нормадан 40, 49 ирт хөй-дүр. С. Чүлдүм урукларының иези-биле кады 1989 чылда төрүттүнген 747 хураганнарны кадарып кыштаан. Төп районда бир ажыл-агыйда байдал ындыг, а ам Өвүр районну ап көрээлинер. «Торгалыг» биле «Коммунизмче орук» совхозтарның шээр мал одарлары колдуунда даглыг болгаш каът-каът тейлерлиг чер боол турар.

Ынчангаш ол девискээрге аъттыг кижиниң хой кадарарының нормазы 215-225 хой (өшкү) боол турар. «Коммунизмче орук» совхозта Седен-оол биле Куулар олар өг-бүлелери-биле төрүүр 430, 468 хойну кадарып, чүс хойдан 82-ден 91 чедир хураганнарны ап келген. Торгалыгдан Дөңгүр Алдын-оол, Константин Дембирел, Кара-оол Койгунак оларның өг-бүлелериниң бир кижизинге онаажтыр 1989 чылдың хураганнарын кадарып, ажаап турарының саны дыка хөй. Ол ышкаш «Тээли» совхозта Чүдүк Каадыр, Ендан Шагдыр, «Хөндергейде» Ч. Моңгуш, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтан А. Бельник оларның коданында бир кижиге 331, 360-даа иртчигештер, хураганнар онаажып турар.

Шак мындыг чижектерни ам-даа хөйнү киирип болур. Мээң үстүнде алааным чыындыларны бистиң кожаларывыс Хакасияның, Бурятияның, Иркутскиниң, Читаның хойжулары ажыглап турар, оларда бо талазы-биле хомудал чок.

— Бистер, корреспондентилер, республиканың ол-бо районнарынга барып, малчыннар база зооветспециалистер-биле чугаалажыр-дыр бис. Оон ыңай кажаа-хорааны боттарывыс көөрдүр бис. Чамдыктары аажок тар, караңгы боору чажыт эвес. Чаш хураганнарның өлүп, хорап турарының бир чылдагааны ол деп, малчыннар чылдагааннаар. Бо талазы-биле силерниң бодалыңар чүү ирги?

— Шын харын, ындыг чүүлдер бар. Ол дээрге совхозтарның удуртукчуларының [illegible] чагыг киирер-ле болгай. Мен бо сөөлгү 14 чыл дургузунда туттурган кажааларны (1977 чылдан 1989 чылга чедир) черле анализтеп көрдүм. Бо арзында төпчүткен шугум-биле азы Көдээ ажыл-агый министерствозунуң болгаш республиканың Агроүлетпүрүнүң шугуму-биле 1175 кажааны туткан, ол дээрге совхозтарның боттарының тутканын санаваска, херек кырында 49,3 хуузу-дур. Олардан 433-тү бирээзинге-ле 660 хой, а 752-ни бирээзинге-ле 342 хой турар кылдыр чагып туттурган. 1979 чылдан эгелеп, республиканың барык бүгү-ле ажыл-агыйлары, ССР Эвилелиниң 60 чылы биле «Кара-Хөл» совхозтардан өскези, хойну ажаап кадарарының чаа нормазын доктааткан соонда, бирээзинге-ле 660 хой кирер кажааларны туттургулаан-дыр. А бо чаа адааным ийи ажыл-агый 342 мал кирер кажааларны чагыдып туттуруп алган. Ынчаарга 660 хой кирер кажааларны барык 1985 чылга чедир туттурган. Олла үениң дургузунда төлевилел ёзугаар 342-ден 660 хой кирер кажаалар 776 болган.

660 хой кирер улуг кажаалар тударын 1983 чылда Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Тес-Хем, а 1985 чылда Эрзин, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнар, ол ышкаш Улуг-Хем биле Кызыл районнарының чамдык ажыл-агыйлары ойталаан.

Ам кандыгыл дээрге 342 хой кирер кажаалар оларның негелдезинге таарышпас, ынчангаш бир коданга норма ёзугаар тудар малды ажаап кадарар аргавыс чок деп, дыка хөй совхозтарның удуртукчулары, зооветспециалистери база кадарчылар боттары-даа айтырыг көдүрүп турар. А кым ындыг төлевилелдиг чагаан, туттурганыл? Боттары.

— Бистиң ажыл-агыйларывыс эгезинде ындыг улуг кажааларны чагып туттуруп тургаш, хенертен чүге соксай бергеннери ол ынчаш?

— Чүге дээрге дыка хөй ажыл-агыйлар одарларның нити байдалын өөренип көрбээннер, өскээр чугаалаарга, суурларга чоок, аргыжарда эптиг, чанында электри шугуму бар, сиген, тараа шөлдүг дээш ону бодаан. Ол дээрге кеңгүс шын эвес болдал-дыр. Даг одарларын малчыннар каапкан дээр дугайында чугаа көдүрлүп тур ышкажыл. Оон аңгыда, ындыг кыштаглар көвүдээн болганда, одарлар баксыраан, хөй мал черни-одарларны таптап туруп берген.

Одарларның баксыраарынга сөөлгү үеде каан-халыын база улуг боол турары кымга-даа чажыт эвес. Ол ышкаш «Хамаатыларның хуу өнчүзүнде мал азырап тударының нормазын кызыгаарлаарын соксадыр дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың май 31-де хүлээп алган доктаалы бар болгай. Малды хуузунда азыраарын кызыгаарлавас дээн-дир. Ол дээрге малдың баш саны өзүп көвүдээринге улуг догум боол турар, ынчалза-даа одар кандыг болурул деп айтырыгны кым бодааныл? Чер-чер Советтери улустуң хууда малын кадарар черлерни айтып бербээн. Ооң түңнелинде дыка хөй кадарчыларда хуу мал-маган база эндерилген, а оларның кыштагларының одар-белчиири ынча малды оъткарып шыдавас, артык курлавыр чок. Мындыг база улуг айтырыг туруп келген.

Бо талазы-биле меңде мындыг-мындыг фактылар бар. «Хөндергей» совхозтуң малчыны Ч. Сат нитиниң 440 иртин кадарып турар. Кажаазы 342 хой кирер ужурлуг кылдыр туткан, ынча хөй малдың кырынга хуу улустуң (бодунуу-биле катай) 310 шээр малды кадып алган. «Тыва» совхозта Сергей Куулар 500 баш кирер кажаада бодунуу-биле катай 800 баш шээр малдыг. Ооң аңгыда, ооң кодаңында 30 инек, 20 чылгы бар. Шак мындыг чижектерни база-ла он-ону-биле киирип болур мен.

Бо чүүлдер чүнү чугаалап тур дээрге, зооветспециалистерниң талазындан одар-белчиирни шын, чөп ажыглаар талазы-биле кандыг-даа хайгаарал-контроль чок. Ындыг чижектерни Кызыл хоорайның чоогундан безин бо-ла көрүп болур.

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге бистиң совхозтарывыстың тус-тузунда одар-белчииринин байдалын шын, тода көргүскен документ бар. Ону ынчан Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунуң даалгазы-биле «Востоксибгипроземниң», көдээ ажыл-агыйның химизастаарының төлевилел-шинчилел станциязының, «Тываның чиңш камгалал станциязының», көдээ ажыл-агыйга күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаарының төвүнүң, СибНИЭСХ-ниң Тывада комплексилиг килдизиниң специалистери 1985-1987 чылдарда 1990 чылга чедир ажыглаар кылдыр тургускан. Ол бүгү системаның ажык-дузазының дугайын нитизи-биле чугаалавайн, чүгле «Чайгаар үнген мал одарлыг черлерни ажыглаары» деп кезээнге доктаап көрейн. Одарларны канчалдыр экижидерин, кандыг хемчеглерни алырын, мал-маганның баш санынга таарыштыр санап тургаш, ажыл-агый бүрүзүнге хемчеглерни ажылдап кылган турган. Ол система ёзугаар 1990 чылдан эгелеп, республиканың ажыл-агыйлары мал чеминге, эң ылаңгыя одарларга бергелевес турар ужурлуг. Ынчалза-даа ол документиде одар-белчиирлерде хөй мал сыңмарлашкан, ынчангаш оът-сиген эвээжеп турар дээр дугайында чаңгыс-даа сөс чок, харын мурнунда таптаашкын үезинде ышкаш, республиканың совхоз бүрүзү одар-белчиир талазы-биле 100-тен 150 хуу чедир хандыртынган деп. Ол хамаанчок «Чарын» совхоз 169, «Ленинчи орук» 168, «Чодураа», «Найырал» 182-182 хуу хандыртынган деп айыткан. Бо дээрге нитиниң малынга ындыг дээн, а улустуң хуу малынга одарлар «Барлыкта» 121, «Кызыл тукта» 135, «Чыраа-Бажынга» 107, «Найыралда» база «Кызыгаар» совхозта — 132-132, «ҮТКА 25 чылында» 115 хуу хандыртынган дээн.

— Владимир Емельянович, а херек кырында ол талазы-биле кандыг боол турарыл ынчаш?

— Ол үезинде ындыг турган болбайн аан. А ам өске херек. Одар-белчиирниң ындыг байдалдыг болганынга ынчап ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери, АҮК-терниң база райкүүскомнарның даргалары ат салгылаан болгай. Ынчан ат салган эштер ам кээп, одар-белчииривис чедишпестир дижип, айтырыгны ол-бо черлерге тургузуп турар апардылар. Ынчангаш одар айтырыгын черле республика деңнели-биле шиитпирлевес болза хоржок деп бодаар мен.

— Ам сөөлгү айтырыг, Владимир Емельянович, хамык чүүлдү барымдаалап, өөренип, санап көрүп тургаш, тургускан чижек-норманы ажыл-агыйларга ажыглаар, шиңгээдир талазы-биле силерниң саналыңар болгаш күзелиңер чүү ирги?

— Хамыктың мурнунда амдызында кайда, кым-на паспорттаашкынны эгелевээн, кылбааныл, ону кылыр. Одарларның шөлүн болгаш дүжүткүрүн тодарадыр, оларны ажыктыг кылдыр чөп ажыглаар дугайында хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырар. Малчын өг-бүле бүрүзүнге ыжыглааны мал-маганынга четчир ындыг одарларны, девискээрни айтып тургаш быжыглаар.

Владимир ТУТЫНИН.

Чөөн Сибирьның зона норматив-шинчилел станциязындан Тыва АССР-де күш-ажыл нормалаашкынының девискээр килдизиниң начальниги.

Кооператив: дилээшкиннер, шенелделер

«БАЗЫМНЫҢ» БАШТАЙГЫ БАЗЫМЫ

«Барлык» совхозта хаван өстүрер «Базым» кооператив эрткен чылдың майда тургустунган. Ону аныяк специалист Оңгак Комбуевич Кууларның эгелекчи саналы, удуртулгазы-биле эгелээн. Кооперативте 7 кижи бар. Олар шупту-ла дөргүл-төрел улус. Олег, Сергей, Владимир, Федор Доржу алышкылар база Галина Ооржак, Екатерина Иргит, кооперативтиң даргазы боду — мындыг составтыг. Галиназы чаш хаваннарны ажаавышаан, эмнеп турар. Үстүнде адаанывыс алышкылар шуптузу хөй янзы билиглиг механизаторлар. Ынчангаш кооперативтиң ажылынга дыка таарымчалыг.

О. Куулар боду мында зоотехник, бухгалтер, экономист болуп ажылдап турар. Кооператив амдызында 2 тракторлуг.

Көдээ ажыл-агыйга өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар дугайында айтырыг тургустунуп келген болганда, сеткил-сагыжы чаңгыс аай улустан эвилелдээш, кооператив тургузар-дыр деп Оңгак Комбуевич шиитпирлээн. Ооң мындыг эгелээшкинин совхозу деткээн. Мурнунда профком-даа даргалап турган, сөөлүнде Барлыктың суггарылга системалар эргелелиниң начальниигинге ажылдап тура, экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынга боду шуут-ла хол тудуп кирер деп О. К. Куулар шак ынчаар шиитпирлээн. Шак ындыг харыысалгалыг ажылдакчы боду санал үндүрүп, кооператив тургузар деп күзелин илередип кээрге, дирекция аңаа чөпшээрешкен.

«Базым» кооператив баштай-ла совхозтан 30 улуг хаваннарны садып алган. Оларны чыл дургузунда өстүрүп азыраш, 36 тонна эътти совхозка дужаар кылдыр керээни чарган. Амгы үеде олар 300 хаванны азырап турар. Совхоз 30 муң рубль түңнүг кажааны тудуп берген. Ында чедир кылыр үүрмек чүүлдер бар. Аренда хөлезинин кооператив төлей берген. Тургустунган хүнүнден бээр бо чылдың март 20-ге чедир «Базым» 23 муң рубльди чарыгдаан, мында ажылчыннарның алганы аванс акшазы база кирип турар. Бир кижи-ле айда 200 рубль аванс алыр. Амгы байдал-биле алырга, дөрт чарыгдалдар эвээш. Хаванга чемни хайындырып, тымчадып бээр. Районда арбай, сула, кызыл-дас чарбазы кирип турар. Амдызында механизация чок. Ынчангаш мал чемин белеткээр херекселди чагыг киирген. Ол ышкаш черле чоорту механизацияны калбаа-биле ажыглаарын пландап турар. Чаа кажааны база аңаа таарыштыр туткан.

Хаванга чем херек болгай, ынчангаш совхозундан бо чылын 30 гектар черни база аренда ёзугаар алган, ону ам ажыглап эгелээр.

Үжен хаванны чыл четпээнде-ле 300 чедир өстүрүптери эки-дир. Шынап-ла, кооперативтиң кежигүннери соруктуг ажылдап турар. Ол дээрге эки түңнелдиг болурунуң ылаптыг магадылалы. Алышкылар кооперативи — «Базымның» баштайгы базымнары черле өөрүнчүг.

Седен ХЕРТЕК.

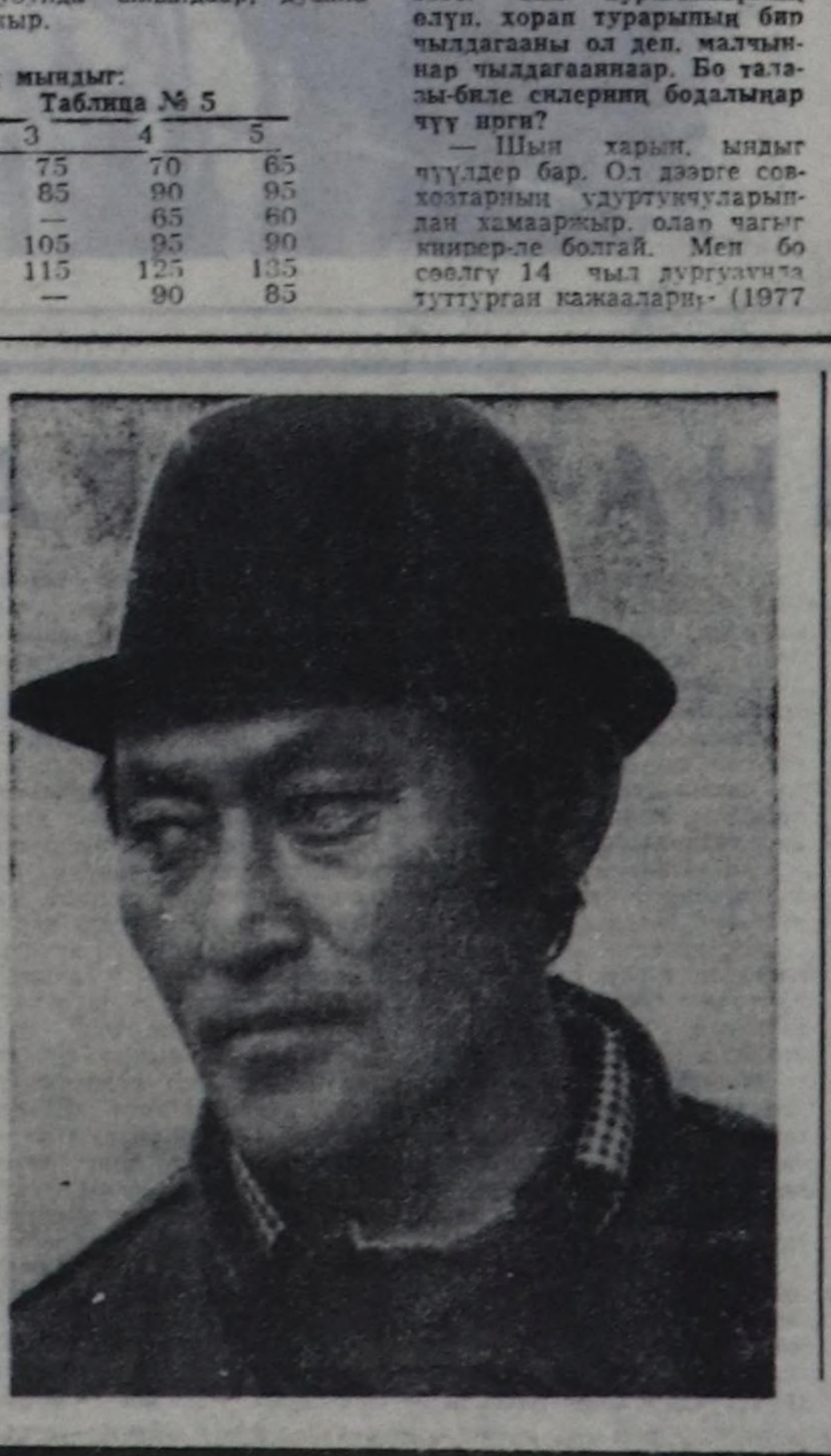

ЧУРУКТА: кооперативтиң даргазы Оңгак Комбуевич Куулар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ЧАГЫГЛАРНЫ КҮҮСЕДИП ШЫДААР

Александр Амыр-Ашакович Ооржакты Сүт-Хөл районда танывас кижи ховар. Ол ам алды чыл дургузунда автомагазин чолаачылап келген. Баштайгы үеде кадайы Анзат Кужууевна-биле кады ажылдап турган. Малчыннар суур чоогунга чайлаар, күзээр, кыштаар эвес, ыракка чоруур. Оларга чедип-барып чорааш, хонар ужурга-даа таваржыр, автомашиназы үрелип, бензин төнүп, орайтаар — чолаачыга чүү таварышпас дээр боор. Чаңгыс өг-бүле улус кайызы-даа автомагазинге ажылдаары берге болган. Ынчангаш А. Ооржак садыглажырының аргазын кадайындан ыяк өөренип, билип алган. Ол чорук районга база ажыктыг болган. Садыг шугумунга ажылдаар улусту тып, шилип алыры берге. А чолаачылар эдерип чоруур садыгжыларны хостааш, складтарга, магазиннерге ажылдадыр апарган.

Алексадр Ооржак ам бүгү районнуң девискээринде машина-ла чедер черинге шуптузунга барып каапкан. Кайда кым деп малчын барын, ынаар орук кандызын шупту билир. Көшпес, Баян-Кол, Чодураалыг-Сайыр, Чечектиг, Хөлчүктүг, Манчүрек — ооң харыылаар малчыннарының кол-кол турар черлери ол. Кадыр-берт-даа Дүне-хүндүс, кыш-чай чок ынаар аргыжар. Малчыннарның ёзулуг-ла күзенчиг аалчызы.

Эрткен чылын районнуң аңгы-аңгы мергежилдиг кижилериниң социалистиг чарыжын түңнеп турда, А. А.-А. Ооржак бирги черни алгаш, өртектиг чүүлдер-биле шаңнаткан.

Ол черле улустуң чагыынга күүседир дээш аажок дыңнангыр, кызымак, барааныы Кызылдан бээр сураглап тып алыр, ынчангаш чагаан улуска барып чедирер. Кым кандыг бараанны чагааның кыдыраажынга демдеглеп алыр. Ооң автомагазининде бараан кезээде элбек. «Райпода бараан чок, курут-дур, канчаптар мен» деп сөстерни оон дыңнавас. Айда 15 муң рубль түңнүг бараан саарарын ол доктаамал 125—150 хуу күүседип келген.

Хеймер-оол МОНГУШ.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫЛАР КЫЛДЫР КИЖИЗИДЕР

Марттың 31-де, субботада СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга республиканың ниити билиг школаларының директорларының, школаларда партия эге организацияларының секретарьларының, партия райкомнарының идеология ажылы харыылап турар секретарьларының, райкүүскомнар даргаларының оралакчыларының хуралы болуп эрткен. Аңаа «Республика школаларының педагогика коллективтериниң өөреникчилер ортузунга интернационалчы кижизидилгени сайзырадыржыдарының талазы-биле сорулгалары» деп айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Хуралды СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин башкарып эрттирген болгаш аңаа СЭКП обкомунуң секретарьлары А. К. Канзай, В. В. Ре[illegible], Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, Тыва АССР-ниң чырыдыышкын министри Н. С. Конгар киришкен.

Хуралдың айтырыының талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол кылган.

—Амгы үеде чуртта болгаш бистиң республикада болуп турар чаартылгаларга, болуушкуннарга дүүштүр ниити билиг школаларында байдалды анализтеп чугаалажып көөр, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларында педагогика коллективтеринде уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле кылыр ажылдар-ла хөй болгай, ынчангаш олардан кайы-бир айтырыгны шилип алгаш, ону сайгарар, чүнү кылзывысса экил, бисте чүү чедир кылдынмайн турарыл дээрзин ажыт-чажыт чок чугаалажыр дээн чүве. Бо удаада ынчангаш өөреникчилер ортузунга интернационалчы кижизидилге ажылын шилип алганывыс бо — деп, Григорий Чоодуевич хуралды ажыдып тура чугаалаан.

Экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар-биле кады национал айтырыг амгы үеде чугула черде туруп турар. Ооң дугайын парлалгага, партия комитеттериниң пленумнарынга, улус депутаттарының Советтериниң сессияларынга бижип, чугаалажып, сайгарып турар.

Национал хамаарылгалар, төрээн дылының төөгүзүнүң, национал культураның болгаш кижилерниң бот-боттарының аразында хамаарылгазының айтырыглары совет кижилерни бөгүн чүге дүвүредип турарыл?

Бо бүгү айтырыглар талазы-биле чамдык ажылдар бистиң республикада база чоруп турар.

Бистиң республика хөй националдыг. Ында чурттап турар 309,6 муң кижиден 198,0 муңу (64,2 хуузу) тывалар, 98,8 муңу (32 хуузу) —орустар, 15 муңу (3,8 хуузу) — өске нацияның кижилери. Ынчангаш бөгүн биске кол чүве — ажыл-херекти сөс кырынга эвес, а национал айтырыгга хамаарышкан бүгү-ле чүвени кичээнгейлиг, хынамчалыг көөр дээн ленинчи чагыглар ёзугаар ажыл-херек кырынга боттандырары.

Школаларга интернационалчы кижизидилге системазынга кол черни өөредилге чорудуу, чүнүң-даа мурнунда төөгү, обществоведение кичээлдери ээлээр ужурлуг. Башкының хууда туружундан, ооң мергежилиниң билиинден ол эртемни дамчыштыр өөредилгениң болгаш кижизидилгениң түңнели хостуг бээр деп чүвени илеткелчи онзалап демдеглээн. Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазындан Т. С. Кыргыс, Сарыг-Септиң № 2 ортумак школазындан И. А. Достай, Саглы ортумак школазындан Г. К. Куулар, Кызыл хоорай школаларындан Г. Д. Кам[illegible]алакова, Т. В. Цыренова, В. Р. Фельдман оларның эрттирип турар кичээлдериниң шынарлыг болуп турарының ужуру — кичээлдерге тус чериниң төөгү материалдарын чедимчелиг ажыглап турары.

Интернационалчы кижизидилгеге школаларда чурт-шинчилел музейлери, комнаталары улуг ужур-дузаны чедирип турар. Туранның № 2, Сосновка, Ак-Туруг, Сарыг-Септиң № 2, Кызыл-Даг ортумак школаларында бо ажыл бедик деңнелде. Ынчалза-даа республикада чүгле 59 школада музейлер, күш-ажылчы болгаш дайынчы алдар булуңнары бар болуп турары чурт-шинчилел ажылдарынче, өөреникчилерни төрээн черинге ынак болурунга кижизидеринче кичээнгейниң ам-даа кошкаан херечилеп турар.

Интернационалчы кижизидилгеге литература кичээлиниң ролю үнелеп четтинмес. Чогаалдарны өөренип тура, өөреникчилер орус болгаш оон-даа өске чоннуң культуразын, төөгүзүн, уран чүүлүн билип алыр. Төөгү, литература кичээлдеринден аңгыда, география, музыка, чурулга уран чүүлүнүң кичээлдериниң ролю база-ла улуг. Оларның-биле кады тыва болгаш орус дылдарның башкылаашкыны, ол дылдарны деңге өөредири чугула айтырыг боол келген. Республикада ниити билигниң 157 школазындан 12 школа өөредилгени орус дылда чорудуп турар, 39-у холушкак өөреникчилерлиг болгаш өөредилгени орус-тыва дылдарда программа-биле чорудуп турар. 106 школада чүгле тыва өөреникчилер өөренип турар. 64911 өөреникчиниң 72 хуузу тывалар, 28 хуузу орус болгаш оон өске национал өөреникчилер. Школаларның национал составы ындыг турда, уругларны төрээн дылынга болгаш орус дылга өөредири эргежок чугула болуп турар.

Школа болгаш уруглар библиотекаларында уругларга, ылаңгыя тыва дылга чогаалдар, орус болгаш оон-даа өске нацияның чогаалчыларының очулга чогаалдары, ССРЭ улустарының тоолдары кончуг эвээш.

Класстан, школадан дашкаар ажылдарны организастап эрттирери школаларга болгаш училищелерге интернационалчы кижизидилгеге дыка хөйнү бээр. Сөөлгү үеде ол ажыл идепкейжээн. Школаларда национал оюннарга спартакиадалар эртип турар. Кур-Чер ортумак школаның өөреникчилери национал үжүглелдер музейин тургузуп эгелээн. Чамдык школаларда темалыг класс шактарын, утренниктерни ада-иелерниң киржилгези-биле эрттирип турар апарганын илеткелчи мактаан.

Интернационалчы найырал клубтары школа бүрүзүнде эвес, клубтар удурдедир чагаалажырынга өйлешпейн, бот-боттарынче аалдажып, өөредилге-кижизидилге ажылдарының талазы-биле боттуг ажыл-херектерни чорутса эки. Кызыл хоорайның бир школазы бир районнуң бир школазы-биле чүге найыралчы харылзаа тудуп болбазыл. Найыралчы ындыг харылзаа амдыызында чок. Ынчангаш уруглар бот-боттарын билишпес, хөй-ниитиниң транспортунга-даа чорааш, пионер лагеринге-даа тургаш маргыжар, бактажыр чүүлдер оон үнүп турар. Чижек, эрткен чайын Гагарин аттыг пионер лагеринге Иркутск областан келген тудугжуларның уругларының отряды дыштаныр келген. Бистиң пионерлер оларга шыдажыр арга чок байдалдарны тургусканындан олар сезон төнмээн-ле чорупкан. Бо чүл дээрге башкыларның-даа, ада-иелерниң-даа кижизидилге талазы-биле четпес ажылы-дыр.

Интернационалчы кижизидилгеге ада-иениң ролю улуг. Уругларының кандыг кижилер боор өзүп кээри, олар интернационалчылар болуп болур бе деп чүве ёзулуг-ла ада-иеден хамааржыр. Ол дугайын санал бергеннер педучилищеден А. С. Даржаа, Чадаананың № 1 ортумак школазының директору М. В. Борбай-оол болгаш оон-даа өскелер чугаалааннар. «Чаш тургаш Сүт-Хөлдүң Сут-Аксы суурга кожаларым орус оолдар-биле кызыл-даван, шывык аъттар мунупкаш ойнап, чаңгыс хлеб кескиндизин, чаңгыс борбак огурецти үлежип чип чордувус. Ам ындыг найырал-биле эдержип чоруур өөреникчилерниң чок болуп турарынга дыка-ла хомудаар мен» — деп, Михаил Васильевич шын сеткилинден чугаалаан. Кызыл районнуң Көк-Тей школазының директору Д. Б. Түлүш, Сарыг-Септиң № 2 школазында башкы С. М. Достай олар видеосалоннарның өөреникчилерге шуут-ла ажык чогун чугаалааш, оларны школа темазы-биле солаан фильмнер үндүрер кылдыр эде тургузарын негеп, чөптүг бодалдарын илереткеннер. Көдээ школаларга орус дылды орус башкылар башкылаза эки. Кызылда күрүнениң пединститудун дооскан чамдык аныяк башкыларның билии куду дээрзин Азас школазының директору А. А. Цырембилов, Бай-Тал школазының директору Б. И. Делег-оол, Межегей школазының директору К. К. Моңгуш болгаш оон-даа өскелер демдеглеп, моон соңгаар бо айтырыгның канчаар шиитпирлеттинерин ажыы-биле айтырып турганнар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. С. Камбааның, СЭКП Кызыл хоорkomунуң секретары В. В. Оскал-оолдуң, пединституттуң башкызы Р. Р. Бегзиниң саналдарын хуралдың киржикчилери адыш часкап уткааннар. Кызыл хоорайга орус-тыва дылдар өөренир төп тургузарын, Улуг-Хем районнуң төвүнде уруглар садтарында тыва дыл өөредилгезин, аныяктар, ылаңгыя өөреникчилер ортузунга интернационалчы кижизидилгеже угланган ажылдарны кол кичээнгейге алыр турган, партия органнарын, ооң удуртукчуларын шүгүмчүлээр талазы-биле «Дидим» базым кылып турар «Тываның аныяктары» солунну шүгүмчүлээн саналдар оларның сеткилинге дыка таарышкан.

Хуралга СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин делгереңгей чүве чугаалаан.

Валентина САТ.

(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: хуралдың киржикчилери чапсар үезинде.

Овдар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден **шаңнаары** болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Аптыы Минчеймаа Салчаковна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Балчый Чечек Маадыровна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Салчак Мария Очуровна — райпо ажылчыны.

Салчак Чечекмаа Шомбуловна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

Сат Зоя Евгеньевна — районнуң Культура бажыңының ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Лопсан Галина Хертековна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Койбу Биче-кыс Кирововна — «Өөк» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Сарыг-кыс Доржуевна — «Ээрбек» совхозтуң ажылчыны.

Очур Светлана Салчаковна — «Ээрбек» совхозтуң мал эмчизи.

Салчак Зинаида Содунамовна — райпода магазин эргелекчизи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Сат Зоя Васильевна — «Саян» совхозтуң саанчызы.

Тожумей Мария Күжүгетовна — «Өөк» совхозтуң саанчызы.

Эник-оол Татьяна Сундуевна — «Кызыл тараачын» совхозтуң бызаа ажаакчызы.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Моңгуш Галина Чигжиевна — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ажылчыны.

Моңгуш Лариса Калдар-ооловна — бажың ээзи, Бора-Тайга суур.

Ооржак Роза Доржуевна — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ажылчыны.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Байыр Мария Алдын-ооловна — бажың ээзи, Балгазын суур.

Сеңги Татьяна Салчаковна — Межегей ортумак школазының башкызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Балган Елана Тюлюшовна — ясли-садик ажылчыны, Хову-Аксы суур.

Бочкарева Галина Ивановна — «Россия» совхозтуң ажылчыны.

Кудер-оол Галина Бегзи-Сюрюновна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Күжүгет Раиса Кан-ооловна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Оюн Алдын-кыс Семеновна — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Оюн Зоя Бородоковна — «Коммунизмниң хереди» совхозтуң ажылчыны.

Оюн Светлана Тонгуловна — бажың ээзи, Кызыл-Арыг суур.

Чооду Нина Кара-ооловна — «Коммунизмниң хереди» совхозтуң ажылчыны.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Чооду Розалия Дамбаевна — Берт-Дагның участок эмнелгезиниң повары.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Санчат Елена Чоодуевна — райпо столовазының повары.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Оюн Валентина Саиновна — уругларның уран чүүл школазының башкызы.

Чагар-оол Билчеймаа Лапзыевна — бажың ээзи, Самагалдай суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Бады Дуня Туматовна — бажың ээзи, Ак-Тал суур.

Дарыма Светлана Улуг-Карановна — «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны.

Мага Татьяна Оюновна — бажың ээзи, Ак-Туруг суур.

Маргыы Валентина Донгаковна — «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Гавайдулина Тамара Давыдовна — бажың ээзи, Шагаан-Арыг хоорай.

Нарылкова Елена Александровна — «Шагаан-Арыгтудуг» трестиң экономизи.

Сайбуу Зоя Чуглуровна — «Ак-Туруг» совхозтуң саанчызы.

Сержит Тамара Биче-Наваевна — «Ак-Туруг» совхозтуң ясли-садигинде няня.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың март 27.

Чарыштың тиилекчилеринге шаңналдар

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң область чөвүлели көдээ ажыл-агыйының адырлар аайы-биле коллективтерниң, совхозтар ажылчыннарының болгаш Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өске-даа бүдүрүлгелериниң база организацияларының 1989 чылда Бүгү-российаның социалистиг чарыжының түңнелин үндүрген.

Аңаа тиилекчи болган дыка хөй коллективтерни РСФСР-ниң Агроүлетпүркүргкомунуң, РСФСР-ниң Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң Хүндүлел вымпелдери база 500-теп 1000 рубль хемчээлдиг акша-биле шаңнаан. (Мурнакчыларның көргүзүглерин бо чылдың март 24-те «Шын» солунга парлаан).

1. Чер ажылынга эң эки түңнелдиг болган бригадалар болгаш звенолар

Суггатчылар: **Ооржак Н. Ч., Маңнай Ш. С.** — «Бай-Тал», **Саая О. Д.** — «Искра», **Самбу С. А.** — СЭКП-ниң 25 съездизи аттыг совхозтар.

Мал чеми белеткекчилери: **Бюрбюжап Б. Н.** — «Ак-Туруг» совхоз.

Картофель өстүрүкчүлери: **Оюн М. Н.** — «Барлык», **Иргит Ч. Д.** — «Хемчик» совхозтар.

Теплицаларның ногаажылары: **Күжүгет З. Б.** — «Кызыл» совхоз.

Ажык шөлдерниң ногаажылары: **Чараппан Т. Ш.** — «Кара-Хаак», **Шадрина В. М.** — «Кызыл» совхозтар.

2. Малчын бригадалар:

Чула К. Б. — «Мөрен», **Дудуп В. И.** — «Тере-Хөл», **Монгуш Д. К.** — «Найырал», **Данаа Х. К.** — «Тере-Хөл», **Арина В. С.** — «Кызыгаар» совхозтар.

3. Сарлык бригадалары:

Иргит И. У.-К. — «Мөген-Бүрен», **Кула А. Х.** — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтар.

4. Сүт-бараан фермалары:

Чалаан-оол Х. К. — «Енисей», **Балдан Р. О.** — «Улуг-Хая», **Донгак Б. С.** — «Октябрьның 30 чылы» совхозтар.

5. «Кызыл» куш фабриказының звенолары:

Пахарькова Н. Н. — куш ажаакчызы.

Иванова В. В. — дагаа оолдарының ажаакчызы.

РСФСР-ниң Агроүлетпүркомунуң, РСФСР-ниң Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң Хүндүлел дипломнары база 65 рубль хемчээлдиг акша шаңналы-биле шаңнатканнар

1. Хойжулар:

Монгуш Д.-К. А. — «Тиилелге», **Сафонов И. П.** — «Революцияның чалбыыжы», **Салчак Х. Л., Маады В. С.** — «Саян», **Содунам Д. С.** — «Барлык» совхозтар.

Өшкү кадарчылары: **Мажаа У. Б.** — «Тандй сыны», **Седии О. М.** — «Ак-Туруг», **Даваа М. Д., Идам А. К.** — «Эйлиг-Хем», **Шактаржык Б. Т., Чаш-оол М. В.** — «Улуг-Хая», **Сенди-Хуурак Б. Б.** — «Х Улуг хурал» совхозтар.

Хой семиртилгезинде малчыннар: **Монгуш С. Ч.** — «Сукпак» совхоз.

Бызаа ажаакчылары: **Курильская Г. Т.** — «Ленинчи орук», **Ондар О. М.** — «Саян» совхозтар.

2. Саанчылар:

Сат Б. Д., Монгуш М. С., Арандол С. Х. — «Көк-Тей» совхоз.

3. Чылгычылар: Түлүш А. Д. — «Ишкин» совхоз.

4. Сарлыкчылар: Бегзи Х. Д. — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз.

5. Комбайнерлер:

Кудрявцев Ф. С., Кудрявцев А. С. — «Революцияның чалбыыжы», **Донгак О. Д.** — «Алдан-Маадыр», **Ховалыг М. Б.** — «Найырал», **Аракчаа К. Б.** — СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтар.

6. Тракторист-машинистер:

Чебочаков А. А. — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, **Янчат А. В.** — «Тиилелге» совхоз.

КАИ ажылдакчыларының кичээнгейинге

ОМААШ БИЛЕ СЕРЭЭ ЧУРААН ОРУК ДЕМДЭЭ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Бистиң республиканың төвү Кызыл хоорайже автомашиналыг-даа, автобустап-даа барып болгаш өске-даа чүктерден барып, чоктап, кирип орарга, омааш биле серээ чураан орук демдээ кайыын-даа келген кижилерге кайда чемненир чер барын айтып бээр ужурлуг. Ол демдек чогундан ырак-узактан орук сунган аржааннар, курорттаар дээш аян-чорукчуларывыс, аалчыларывыс-даа, харын боттарывыс-даа кафе азы столовая дилеп азып турар апарган бис.

Өске орук демдектери — шуут кирип болбас, аар чүък сөөртүр автомашиналар эртпес болгаш кирбес дээш оон-даа өскелери шуут бүрүнү-биле кудумчуларда астынганы аажок эки-дир харын.

Бо демдекти чүге көргүспейн барганының чылдагааны — оруктар чорааш чолаачыларының база өске-даа чоннуң Кызылга келгеш чемненип алыр тускай чери — столовая азы кафе көрдүнмээнинде боор турар.

Элегес-Аксы суурга кирип чорда, аар черниң чанында демги демдек ында кончуг илден согун-биле айтып каан көстүп келир, ооң уу-биле чоруткаш, орук чорааннарны чемненип алыңар деп сагындырып турары ол Шабын чемин ижип алгаш, сагыш-сеткили өөрээн, узун орук чоруур чолаачыларга, уйгу чок халдып орарынга ол улуг деткимче боор чорду.

А Кызыл хоорайда ындыг эвес, «Восход», «Молодёжное», «Огонек» кафелерге барып чемненир дээрге оларның чоогунче чоокшулатпас хоруглуг демдектер азып каан боор-дур. Ында КАИ ажылдакчылары база ургулчу хайгааралда турар. Дораан-на 10 акшага торгаалыга белен турарлар, оларга тайылбыр кылыр деп шенээн херээ-даа чок. «Демдекти көрдүң бе?» — дээр чаңгыс домаа ол-да. Ол ышкаш база хоорай төвү кирер кудумчуларда колдуунда хоругдалдыг демдектерин азып каан боор-дур.

Чолаачылар, аалчылар аян-чорукчулар чемненир черни найысылалдың төвү Кызыл хоорайга чогумчалыг шиитпирлээш, чоокку үеде кылыр болза эки боор. Ол ышкаш база ооң ажылдаар шагын таарыштырып, эртенгиниң 7 шактан кежээкиниң 19 шакка чедирер. Ону чон дилеп эвес, негеп турары чөптүг.

Шак мындыг байдал чаа туттунуп турар Шагаан-Арыг, Чадаана болгаш Ак-Довурак хоорайларда тургустунган. Оларны эде көөр өйү келген, омааш биле серээ чураан орук демдектерин согун-биле айтып, чоокшулаарының хемчээлин көргүзүп тургузары негеттинип турар.

Тадар-оол КУУЛАР.

ТӨЛЕПТИГЛЕР КАЙЫ ХӨЙ

Чолаачы кижиниң амыдыралынга чүү турбас дээрил. Бергелер бо-ла таварыжып кээр. Ону «Тоора-Хем» совхозка ажылдап келген хөй чылдарымның дургузунда көрүп келдим.

Бо удаада совхозувустуң специалистерин Улуг-Хем районче чедирип чорумда, Хайыракан бетинге бензин хоолайы үзүлгеш, кывар чүүл төгүлгеш туруп берген. Тостостуң соогу. Дүнеки оруктап эрткен-дүшкен машиналар дозуп-ла тур мен. Корум-чурум кайда-даа дүшкүүрлүг турда, кандыг чолаачы доктаарыл, шупту эрте халдып чоруй баар. Хоржок. Мырыңай чөгелим төңгеш, машинамны каапкаш, чоруурум кырында турумда, сарыг өңнүг «УАЗ-469» маркалыг машина тура дүштү. Чолаачызы көңгүс аныяк оол. Ол харын дуза чедирди. Отлум ышкаш отлумга өөрүп, четтиргенимни илередип тура, атсыын айтырып алырын уткан болдум. Сөөлүнде кээп халактаан мен.

Тыва аныяктарның аразында кем-херек үүлгедикчилери-даа, мээң таварышканым оол дег төлептиг, чараш мөзү-бүдүштүглер-даа бар. Сөөлгүлери бужар чүүлдер кылып чоруурлардан каш катап хөй, чүгле буянныг сеткилдиг кижилер эскет чок болбазыкпе.

Бистиң аныяктарывысты эки орукче углап-шиитлээр, оларга чогуур үезинде деткимчени көргүзер чүве болза, корум-чурум айтырыы сөөлүнде барып хүнүң айтырыындан дужуп болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Сургакчы ЧАМЫЯН.

Тожу район.

Лекция пропагандазы

ЧАА АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Амгы үеде лектор кижиниң ажылы улам нарыыдаан болза-даа, лекция, беседага чоннуң негелде-хереглели эвээжевейн турар. Ынчангаш лекторлар бодунуң ажылының арга-дуржулгазын солчуп, чаартып тургаш, чон ортузунга тайылбыр ажылын улам нептередирин оралдажып турар. Ындыг хевирлиг угланыышкын-биле ажылдаарының дугайында чугаа чоокта чаа болуп эрткен хоорайның «Билиг» ниитилелиниң семинар-хуралынга болган. Семинарның киржикчилери: хоорайның «Билиг» ниитилелдериниң эге организацияларының даргалары, лекция пропагандазының харыысалгалыг организаторлары, хоорайның «Билиг» ниитилелиниң амгы үеде ажыл-чорудулгазының байдалын сайгарып көрбүшаан, моон соңгааргы сорулгаларын тодараткан.

Хоорайның «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы И. Ф. Дружинкин ол семинарга дыңнадыг кылгаш, эрткен чылын олар эки ажылдаан деп түңнел кылган. Ындыг дидим түңнел үндезин чок эвес черге чугаалаттынган деп чүвени ол мындыг фактылар-биле бадыткады. Эрткен чылын хоорайның лекторларының күжү-биле ийи муң ажыг лекция номчуттунган азы план-графикти 101,4 хуу кылдыр күүсеткен. Хоорайның лекторлары чүгле хоорайның коллективтерин эвес, а харын районнарның лекция хандырылгазынга улуун база кирип турар.

Ниитилелдиң кол угланыышкыннарының бирээзи— аныяк кадрларны, чаа ёзу-биле ажылдап билир ындыг лекторларны белеткээри болур. Хоорайда аныяк лекторларның дөрт школазы бар. Ынчалза-даа ол эвээш, анаа немей дуржулгалыг лекторларны школаларже, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче чоруткаш, салым-чаяанныг кижилерни шилип, өөредип, дузалары чугула дээрзин ол айыткан. Лектор кижиниң кол сорулгазы — кандыг-бир болуушкунга хамаарыштыр дыңнадыгга калбак тайылбырны кылбышаан, ол дыңнадыгга шын угланыышкынныг билиглерни дыңнакчыларга чедирери. Дыңнакчылар бодунуң таладан хөй-ле чүүлдү билип алырын оралдажыр. Ынчалза-даа чаңгыс лектор янзы-бүрү темалыг айтырыгларга долу харыы бээри кончуг берге. Ынчангаш аңгы-аңгы угланыышкынныг лекторлардан тургустунган комплекстиг үнүүшкүннерни кылып тургаш, айтырыг-харыы азы «төгерик стол» хевирлиг ужуражыышкыннарны күш-ажылчы коллективтер мурнунга кылыры үениң байдалынга таарыжып турар дээрзин семинарның киржикчилери деткээн.

Лекцияның дээштиг болуру ийи чүүлден кончуг хамааржыр. Бирээде, ону эки организастаанындан, ийиде, лекторнуң эки белеткелинден. Бирги чүүлге колдуунда-ла лекция пропагандазының организакчыларының болгаш «Билиг» эге организацияларының даргаларының ажыл-херектери хамааржыр. Ол дугайында хоорайның «Билиг» ниитилелиниң референтизи Л. Б. Дьяконова ажыктыг сүмелерни семинарның киржикчилеринге берген.

— Ийе харын, амгы үеде чамдык коллективтер лекция дыңнаар хөңнү чогун билип турар бис — деп, ол чугаалаан. — Хамык ужур лекция пропагандазын шын организастап шыдавайн турарывыста. Чүнү-даа мурнай аудиторияларны бөлүктеп, шын хуваап, паспортизациязын кылып алыры кончуг чугула. Ооң соонда ол аудиторияларның аайы-биле, оларның негелде-хереглелдеринге дүүштүр план-графикти тургузуп алырга, ынчан лекцияның дээштиг чоруу элээн чедимчелиг болур.

Шынап-ла, хоорайда-даа, районнарда-даа эвээш эвес лекциялар номчуттунуп турар. Бир эвес кандыг тематика колдап турарын көөр болза, база бир янзы — ол дээрге экономика, эрге-хоойлу, медицина, шериг-патриоттуг темалар боор турар. Уран чүүлге, литературага, культурага хамаарышкан лекциялар кончуг эвээш. Ындыг темаларны план-графикче кирер болза эки. Ийиги чүүлге хамаарыштыр алырга, лектор кижи чүгле эки белеткелдиг болур эвес, а харын эки оратор болур ужурлуг. Лектор бүрүзү оратор боор шыдавас. Ынчангаш республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары А. А. Астраханцева бодунуң дыңнадыынга лекторнуң оратор болурунуң урал аргаларын, ооң мергежилин бедидеринге доктааган. Лекторларның оратор болурунга дузалаар методиктиг сүмелер бисте эвээш. Ол дугайында тускай брошюралар чок болганындан база оларны өөретпейн турарывыстан бистиң лекторларывыстың дыл-домаа чевен, сеткилге дээри чегей болуп турар деп, ол онзалап айыткан. Ынчангаш лектор активинге дуза кылдыр Тула хоорайга Бүгү-эвилел семинарынга чорааш эккелгени лекторнуң уран мергежилиниң болгаш оратор уран чүүлүнүң дугайында тускай брошюраларны республика типографиязынга хөй тиражтыг кылдыр парладырын планнап турарын ол дыңнаткан.

Республикада беш муң ажыг лекторлар бар. Олар боттарының белеткелиниң талазы-биле аңгы-аңгы. Бир эвес оларның оратор болурунуң уран аргаларын көөр болза база чедир кылдынмайн турар чүүлдеривис хөй. Ынчангаш СЭКП обкомунуң Политиктиг Чырыдыышкын бажыңының консультантызы Г. Б. Оюн бодунуң саналынга чырыдыышкын бажыңының чанынга лекторларның уран аргаларын көдүрер школаны организастап чорудар деп чугаалааның семинарның киржикчилери деткээн.

СЭКП обкомунуң лекторлар бөлүүнүң удуртукчузу Г. В. Колмаков семинарга санал бергеш, лекция пропагандазының ажылынга янзы-бүрү арга-хевирлерни ажыглап тургаш, дыңнакчыларның сонуургалын чедип алыры чугула дээрзин айыткан. Ол ажылды партия организациялары холга ап, доктаамал чорудары — оларның амгы үеде кол ажылының бирээзи.

Амгы үеде чуртта-даа, делегейде-даа болуп турар барын болуушкуннарны кижи бүрүзү билип алыксаар. Ынчангаш бистиң лекторлар билиглерни чоңга чедирер дээш амыр-дыжык бодавайн чорууп каарлар. Оларга хүндүткелдиг, камныг болурунарын күзедим. Бир эвес силерниң коллективиңерде тускай лекция хүнүн доктаадып каан болза, ол дыңнакчыларга-даа, лекторларга кончуг-ла таарымчалыг болур ийик. Ындыг хүндеп тургузуп алырын утпанар!

Шомаадыр КУУЛАР.

СЭКП обкомунуң лектору.

Сибирьниң национал театрлар фестивалы доозулган

«УЖУРАШКЫЖЕ БАЙЫРЛЫГ, ӨҢНҮКТЕР!»

Бо чылдың март 20-ден 29-ка чедир Тываның төөгүзүнде бир-ле дугаар республиканың найысылалы Кызыл хоорайга болуп эрткен Сибирьниң национал театрларының фестивалы ажылын дооскан. Хакасияның, Якутияның, Даг-Алтайның шии театрларының артистери, режиссёрлары, культура ажылдакчылары фестивальга кымның тиилекчи болурун четтикпейн манап тургулаан. Тываның хөгжүм-шии театрының артистери база жюриниң шиитпирин четтикпейн манап турганы билдингир. Уран талантызын, арга-мергежилин, чогаадыкчы чоруун чонга бараалгатчан түрк дылдыг театр артистериниң чедиишкиннерин үлежир күзелдиг кызылчылар база өрге манаан сары дег, түңнел шиитпирни билип алыр дээш «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынче далажып, чыглып эгелээн.

Ынчанмайн канчаар. Жюриниң болгаш көрүкчүлерниң шииткелинче Тываның хөгжүм-шии театры Чылгычы Ондарның «Ханныг истер», япон драматург Дзюндзи Киноситаның «Дуруяа чүглери» деп шиизин аныяктарның шенелде театр-студиязының, Даг-Алтайның шии театрының Антон Юдановтуң «Туба», Борис Укачинниң «Кым мен?», Хакасияның «Чичиген» театр-студиязының Юрий Топоевтиң «Аглона, чурттап-ла көр», «Мерген-оол биле Биргал-кыс», Якутияның Нюрба күрүне театрының Василий Далан-Яковлевтиң «Ханныг өжээн демдээ» деп шиилери кирген турган.

Жюриге шиитпирлээри эңне берге, нарын айтырыг тургустунуп келген. Оларның аразынга чидиг маргылдаа минута, шак бүрүзүнде кыптыгып кээп турганы билдингир. Ынчангаш номчукчуларга жюри кежигүннерин таныштырар бодадым. Жюриниң даргазы РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң национал театрлар талазы-биле ажылдакчызы, театр талазы-биле критик Татьяна Леваньшина, оралакчызы Чөөн-Сибирьниң культура институдунуң профессору, уран чүүл эртемнериниң доктору Валентина Найдакова, кежигүннери «Сибирьниң оттары» сеткүүлдүң редколлегия кежигүнү, Новосибирск хоорайда театр талазы-биле критик Лолли Баландин, Кызылда педагогика институдунуң улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады Тамара Будегечиева, Тываның эртем-шинчилел институдунда литература секторунуң эргелекчизи, дыл эртемнериниң кандидады Зоя Самдан олардыр. Жюри ынаар ажылдап турар аразында, кызылчылар национал театрлар артистериниң каттышкан концертин көөрү-биле хөгжүм-шии театрының олуттарын ээлеп эгелээн.

Бистиң театрның администратору-биле ужурашкаш, моон мурнунда шии көргүлделериниң үезинде парлалга ажылдакчыларынга аңгылаан олуттарга билеттерни садыпканындан аалчылар, бистиң журналистеривис эпчок байдалга таварышканын чугаалаан мен. Ол бо удаада бирги олуттуң сандайларын парлалга ажылдакчыларынга тускайлаанын дыңнатты. Ынчалза-даа ынанганың бажын ыт чизин дээри ышкаш ол олуттарга билеттерни бүрүну-биле садыпкан болган. Ам база эпчок байдал. Телевидение ажылдакчылары суг олут чогундан киносюжет тырттырып келген аппараттарының хаарактарының кырынга олурар ужурга таварышты. Ындыг харылзаа чок, мегеи ажылдакчыларның театрның удуртукчулары чугаалажып көөрлер ыйнаан.

Алдын-шокар көжеге-даа ажыттынган, адыш часкаашкыннары зал дургаар диңмирреп эгелээн. Сцена кырынга сураглыг «Аяк шай» деп ырының аялгазы-биле ак шаажаңнар тудуп турган артист кыстар салдап, самнап үнүп келдилер. Кижи бүрүзү национал хептерин кеткен, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, алтай артист Ирина Охрина, хакас Алиса Кызласова, якут Лидия Васильева йөрээл сөстерин шүлүктеп, ырлап тургаш, көрүкчүлерге, аалчыларга изиг байырны чедирип, боттарының төрээн дылдарынга чугаалаарга, очулдурукчу чокка көрүкчүлер тода билип алганнар.

Каттышкан концертти уран талантызы-биле улус чонну кайгаткан «Тыва» ансамбльдиң артистери сыгыт-хөөмей-биле эгелээн. Ооң соон дарый РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Тываның айлаң кужу Кара-кыс Мунзук тыва улустуң кожаң ырызын чонга бараалгаткан. Сценаже РСФСР-ниң алдарлыг артизи Николай Өлзей-оол үнүп келгеш, «Кайгамчыктыг интернационал» болгаш алтай улустуң ырызын шаанда ырлап чораан аныяк үнү хевээр бадырыптарга, көрүкчүлер катап ырлаары-биле чалап турду. Алтай артист Ирина Охрина «Алтайның көк дагларын», хакас Николай Тачеев «Үе-шак» деп ырыны, ол ышкаш Хакасияның Лермонтов аттыг театрының артизи Алиса Кызласова «Бөгүн, даарта хамның хамнаашкыны» деп ырызын, «Дон-Кихот» деп балеттен танцыны балет артизи Айлана Чанзанның күүсеткенин, аныяктарның «Күзел» театр-студиязының артистериниң «Аза дээрбези» деп шииден үзүндүнү ойнааның, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Апзат Куулар биле Тамара Ондарның «Аяк шай» деп ырызын көрүкчүлер тергиин-не сонуургаан. Ол ышкаш РСФСР-ниң улустуң артизи Хүргүлек Конгар биле РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль оларның «Малчын арат», артистер Сергей Ондарның «Авай», Титов Салчактың «Кошкун арат», РСФСР-ниң алдарлыг артизи Люндюп Солун-оолдуң «Чылгычының баштак ыры» деп ырыларын көрүкчүлер ажыт-дыл чок адыш часкаашкыннары-биле үдеп турдулар.

Концертти Якутияның Нюрба театрының артистериниң аас чогаал композициязы-биле доозуптарга, тыва, хакас, орус, бурят, якут артистер шупту холдарындан туттунчупкаш, сценадан көрүкчүлер залынга чедир ырлап, самнааш, катап сцена кырынга өөрүшкү-маңнайлыг туруптарга, оларның интернационалчы найыралы чүректерже дамчып тургулаар. Олар «Ужурашкыже байырлыг, өңнүктер!» деп сөглеп турганзыг. Ооң соонда Сибирьниң национал театрлар фестивалының бүгү киржикчилеринге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзевишаан, көрүкчүлерниң мурнундан изиг байырны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол, РСФСР-ниң улустуң артизи К. Н. Мунзук олар чедирген.

Үзүктел чок адыш часкаашкынының адаа-биле сценаже жюри комиссиязының даргазы Татьяна Валерьевна Леваньшина үнүп келгеш, жюриниң шиитпирин көрүкчүлерге дыңнаткан. Шынап-ла, чаңгыс черге чыглып келген театр ажылдакчыларының кады ажылдажылгазынга, бот-боттарын ханы билчиринге, чогаадыкчы арга-дуржулганы солчурунга фестиваль улуг ужур-дузалыг болган дээрзин ол демдеглээн. Театрларның белеткээн шиилерин хостуг көргүзеринге, репертуар политиказын дилеп тыварынга, режиссёрларның бот-тускайлаң болурунга, артистерниң чогаадыкчы ойнаарынга, театр бүрүзүнүң тускай үннүг хевирлеттинеринге фестиваль чаа, чогаадыкчы оруктарны тып шыдаан.

Драматург Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизинге төрээн чонунуң эрткен төөгүзүн ханы дилеп тывар дээш шенээни, шии көргүзүүнүң бедик тургустунганы, амыдыралчы овур-хевирлерни көргүскени, артистерниң чогаадыкчы ажылы дээш республиканың хөгжүм-шии театрын онзалап демдеглээн. Ол ышкаш «Дуруяа чүглери» деп япон шиинге делегейниң театр уран чүүлүнүң арга-дуржулгазын чогаадыкчы ёзу-биле шиңгээткени болгаш уран чогаалды көрүкчүлерге дамчыдып шыдааны дээш аныяктарның «Күзел» театр-студиязын база демдеглээн. Ооң ыңай Даг-Алтайның шии театрының А. Юдановтуң «Туба», Хакасияның «Чичиген» театр-студиязының Ю. Топоевтиң «Аглона, чурттап-ла көр» деп шиилериниң национал мөзү-шынарны дилээринге чогаадыкчы дилээшкиннери, төөгүнүң арыннарын көргүзеринге чаартыкчы чоруу база бедик күүселде культуразы дээш демдеглээнин дыңнадырга, көрүкчүлер өөрүшкүзүн диңмиттиг часкаашкын-биле илереткен. Василий Далан-Яковлевтиң «Ханныг өжээн демдээ» деп шиизин ойнап көргүскен Якут АССР-ниң Нюрба шии театрынга национал уран бодалдарны делгеми-биле көргүскени болгаш янзы-бүрү овур-хевирлерни шынныы-биле илереткени дээш база бедик үнелелди берген.

Чогаадыкчы чедиишкиннери дээш артистер Айдың Мортай-оол, Орлан Дамба-Хуурак («Ханныг истер»), Валерий Киндиков («Туба»), Юрий Топоев, Фаина Боргоякова («Аглона, чурттап-ла көр»), Галина Доржу, Николай Ооржак («Дуруяа чүглери»), Владимир Семенов, Семена Слепцова («Ханныг өжээн демдээ») оларны жюри база демдеглээн. Келир үеде уран талантылыг артистер болуп өзүп орар Ольга Кузина («Фигаронуң кадайланыышкыны»), Евгений Папитов («Туба»), Кирилл Султреков «Кыстар чажының байырлалы») оларны болгаш фестивальды дүрген болгаш бедик деңнелге чырыдып турганы дээш якут журналист Николай Крыловту демдеглээнин айтыр апаар.

Хакас, якут, даг-алтай артистериниң удуртукчуларынга болгаш демдеглеттирген артистерге белектерни база Тываның сураглыг чурукчуларының чуруктарын Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар чогаадыкчы чедиишкиннерни күзевишаан, байырлалдыг байдалга тывыскан.

Сибирьниң национал театрлар фестивалынга чыглып келгеш, чогаадыкчы уран талантызын чонга бараалгаткан артистер ол үеде ажылдап турган парлалга төвүнүң чогаадып тургусканың ёзугаар национал театрларны моон соңгаар улам хөгжүдер талазы-биле тускай шиитпир-төлевилелди хүлээп алган. Ийи чыл болгаш Сибирьниң национал театрлар фестивалы Хакасияның төвү Абакан хоорайга болур. Аңаа ужурашкыже байырлыг, өңнүктер! Кижи бүрүзүнүң күзели ындыг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: каттышкан концерттен көргүзүг. Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** тырттырган чуруу.

ХӨР-ТАЙГА—БАЙЛАК ОРАН

Бо чылдың октябрь 31-де үнген № 252 «Шынга» Борис Баазаңович Чюдюктуң «Тураскаалдарга хумагалал» деп чүүлүн номчуп танышкаш, ол саналга каттыжыпшаан, бодумнуң саналымны база бижиксеп тур мен.

Шынап-ла, бойдустуң чайгаар бүткен болгаш ниитилелдиң тургускан тураскаалдарын камнап камгалаар, ону хүндүлеп көөрү хамааты кижи бүрүзүнүң хүлээлгези деп бодаар мен. Хемчиктиң ол-бо талаларындан кирип аккан улуг, биче хемнерниң уннарында, кадыр-кашпалдарының хаяларында даштарны оюп сиилбип тургаш чуруп көргүскен аң-мең, дириг амытаннарның дүрзү-хевирин бо-ла көрүп болур.

Чижээ, Үрбүнүң, Кашпалдың, Шелениң, Теректигниң, Шом-Шумнуң, Улуг-Актың, Көшпестиң, Манчүректиң ындыг чурумалдарын көрүп болур. Ооң ыңай кижи дүрзү-хевирин көргүскен чайгаар бүткен болгаш чонуп-чазап кылган көжээлер оймак-шөлчүгештер бүрүзүнде.

Бир эвес Чадаананың Үстүү, Алдыы хүрээлериниң үрелбейин, Тываның төп музейлери кылдыр тургускан болза, амгы үениң болгаш келир үениң аныяк салгалынга кайы хире солун болгаш үнелиг болбазыл.

Ооң ыңай Хөр-Тайганың Бичии-Бош-Дагга, Алдыы-Ишкин оорууңга, Кызыл-Тайганың Хорумнуг-Бажынга бичии дуганнар дүрзү-хевири тургускаш, ону чыл бүрүде дагып турган чүве. Тайга-таңдызынга тыва кижилер чүдүп-тейлеп, хүндүлеп чорааның бодап көөрге, хүндүткел деп чүвени шынныгы сагып чорааны илдең. Ол дуганчыгаштар Чадаана хүрээлери-биле кады узуткаттынган.

Мээң өскен черим Хөр-Тайганың Шеле деп чер чүве. Ам Хөр-Тайгам дугайында билир шаам-биле номчукчуларга таныштырып көрейн. Тайганың девискээрин алыр болза, кайы-даа талалары 8-9 километр хире делгем. Бедик талазы-биле Мөңгүн-Тайганың адаанда турар. Хөр-Тайганың эң бедик сүүр бажынче шаандан тура кижи үнмес дээр, чүге дизе хат-салгын алдыыртан өрү сооланнады хадып, кижиниң кеткен хевин өрү салгыннап туруп бээр. Хөр-ле Тайгам деп хүндүлеп чораан. Ооң меңги хары кажан-даа эривес. Тайганың аяңнарының сыскыгларында хөртүктээн хар эригде, доңда-даа чок, көгере берген чыдар. Тайганың аяңнары деспелдирек-деспелдирек боол баткылаан. Ол деспелдиректерниң эриктерин артыш бүргээн.

Артыш талазы-биле Тывада чок дээн тайга. Ооң үнген сыптары өг ынаазы-биле домей чоон. Арга-ыяш бажы куржаанда Тывада бар катчимис, аң-мең шупту бар. Диин элбек чылдарда ону чүс-чүзү-биле адып ап болур. Чайын чеди, сес айларда тайгага баарга, агаар-бойдузу, чечек-чимизи шуут сагланнаар.

Хөр-Тайгадан агып баткан хемнерни санаар болза он ажыг. Чижээ, Үстүү-Талдыг чул, Алдыы-Талдыг чул, Үстүү-Каргал, Алдыы-Каргал, Үстүү-Чыраалыг ой, Алдыы-Чыраалыг ой, Үстүү-Соор, Алдыы-Соор, Улуг-Шеле, Күр-Шеле, Күгол, Теректиг, Шом-Шум дээш тайганың артыы талазында хемнерни санаваска безин бо хире хемнерлиг. Ооң ыңай мырыңай бичии хемчигештерни санаар болза, та чеже чүве. Теректиг, Шом-Шум деп хемнерниң хаяларынга те, чүнма, аргар кошкар шаанда кайгамчык өскен турган. Сөөлгү үеде ол аңнар төнүп турар. Ооң чылдагааны—вертолёт-биле кырындан кыра боолап ап турарында.

Хөр-Тайгада амдызында ажыглалга кирбээн дээрден башка казар байлак хөйүн геологтарның шинчилел ажылдары бадыткап турар. Демир рудазындан эгелээш, алдын, мөңгүн дээш чүү чок дээр. Бо черлер шаандан тура мал одарының талазы-биле изиг оъттуг болгаш кайгамчык мал семиририр чер.

Ам Хөр-Тайгадан агып баткан хемнерниң — Улуг-Шеле биле Күрголдуң Хемчикче кирген оорутларында Артыы-Кужур, Иштии-Кужур деп черлерниң дугайында бижип көрейн. Артыы-Кужурнуң суу хову ужу Улуг-Бош-Дагның алдыы талакы артындан үнгеш, Бичии-Бош-Даг биле Улуг-Бош-Дагның аразын куду агып бадып чыдар, бичии сумун суу хире кайгамчык арыг суглуг. Иштии-Кужурнуң суу Улуг-Бош-Дагның чиге баарындан үнүп чыдар. Ооң унунда шыктарны долгандыр кызыл-хараганнар үнгүлээн. Шыктарның кыдыында терезиннер, оон аразы кужурларлыг. Ол кужурлар чазын хар эрип чыдырда, азы чаъс чаггаш эрте берип, хүн хүннеи бээрге, хогжагар-шагжагар ак апаргылаар. Ынчангаш шаандан тура ол чоок-кавының улузу малын шагнын хар чок үезинде оон кужурладып, Дус-Дагдан дуставайн чораан.

Бо кужурларның суун ижерге, дуссуш дээрден башка чеже-даа ижерге, шай-биле домей-ле кижиге хоолулуг болуп турар. Бо суглары аржаан суглар шинчээчилери шинчилеп көөр болза. Улуг-Шелениң Хемчикче кирген оорутлары хола-хараганнар-биле байлак ховулар. Шаанда хуу ажылагый үезинде ол чоок-кавының инек малы кыжын черле чудавас чораан. Хола-хараган бажы чиген инек оон черле адырылбас. Ол артында семирий бээр дээр чүве. Оозун бодаарга, хола-хараган бажы хоолулуг хире.

Ол хола-хараганнар аразындан борбак кулча деп кулча улуг салаа бажындан-даа улуг үнүп турар. Тарымал согунадан-даа артык ажыг болгаш эът, быдааны эмин эрттир амдан киирер. Мен чаа-ла тараа тарыыр шары бажы мунуп чорумда, ол оорутларга хуу улус буга казып, шөлдерниң даш, хараганын аштап тургаш, дорт чүзүн тарааны тараан. Суггат-биле эки хандыртынганында-ла боор, шуут кижи бажын ажыр үнген. Бир шаң черден (гектарның чартыы чер) ынчан он ийи барба чедир дүжүт ажаап ап турган. А бир эвес центнер-биле алыр болза, гектардан 20—30 хире центнерни ап турган боор.

Шелениң Оруктуг-Ой деп черде аржаан бар. Ол аржааның ат-сураа арай алгывайн тур. Мен бодап көөрүмге, ол аржаан дыка ажыктыг хире. Чүге дизе чартыктап, туралап аараан кижилер ол сугга киргеш, эттинип, сегип турарын көрген мен. Мен бичиимде-ле көөрүмге, агып баткан бичии кара сугда, шорга бар чораан. Оозун бодап көөрге, мээң көрүп турарым ырак мурнунда-ла, ол аржаанга улус кирип эмнении турган. Ооң ыңай бир солун чүве—ол-ла Оруктуг-Ой аксының үстүү талазы хавак кырында оваа. Ол база-ла 1938-1939 чылдар боор, оваа деп чүве узун суук чыраа-биле бүткен эжиктиг. Иштии элээн делгем, бажы шиш, доораы шуут-ла чатпагар оваалап каан чыраа чораан. Ованы чеди, сес айларда дагыыр чорду. Ол дагыырда хамы-даа, ламазы-даа чыл бүрүде дагыыр. Оваа дагаанда, мөгелер хүрештирип, аъттар чарыштырып хөлчок-ла байырлаар. Арбаннардан хавыртып алган аъш-чемин улуг чадыгларга делгээр. Дүлген эът, быжырган боорзак, быштак дээш өске-даа чемнерни делгей салгылап каан, мөгелер хүрежир дээш девип үнерде, ол аъш-чемнен адыштарынга арбактап алгаш, чыылган чонче чажып, девип бар чыдарын черле утпас мен.

Доржу ОНДАР.

ТӨӨГҮ КИЖИЗИДЕР

Бо чылдың октябрь 29-та үнген «Шын» солунда Виктор Сагаан-оолдуң «Кырен суурда музей» деп чүүлүнде Сүт-Хөлге алдан-дургун музейин тургузар болза эки деп саналын деткип тур мен. Оларның кеткен хевин, боочепсээн, ыр-шоорун, эт-херекселдерин, шаажылаткан чери Улаастай дугайында болгаш оларга хамаарышкан төөгү, архив документилерин, сактыышкыннарны амгы салгалга көргүзери дыка солун болур.

Тываның сураглыг чогаалчылары С. Сарыг-оолдуң «Алдан-дургун» деп ному, В. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизи-даа бар. Ынчалза-даа аңаа немей оларның херекселин музейге көзүлдүр дерип каарга, улам тода, билдингир, уттундурбас болур ийик.

Совхозтар төптеринде бисте төөгүлүг тураскаалдар, музейлер, ооңда-ла дериглер, альбомнар, фото-чуруктар безин чок. Төөгүлүг тураскаалдар камгалаар, чыыр организация районда бар, кылган ажылы-даа көзүлбестир.

Бо чылын Кемерово хоорайга чораш, аңаа ийи төөгүлүг музейлер кордум. Ада-чурттуң дайынын база областың шаандагы төөгүзүн көргүскен болду. Үндезин чурттакчылары турган шорлар, алеуттар болгаш өске-даа улустарның оран-савазы, аңнаар херекселдери, хеп-сыны, паш-хымыжы бистиң эрги тывалар-биле дыка домейлешкек боорга, аажок сонуургап көрдүвүс.

«Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре» — деп, тыва үлегер домак бар болгай.

Башкылар, лекторлар аас-биле чеже чугаалаар бис. Амгы салгалга хамык чүвени херек кырында көргүзер, ынчан оларның билии бызыг, төрээн чуртунга, чонунга сонуургал, чоргаарал, ынакшыл көдүрлүр эвеспе.

Амгы өөреникчилер төрээн суурунуң, районунуң төөгүзүн, бойдузун безин эки билбес боор-дур. Чижээ, Эрзинде кайгамчык чараш боду бүткен бойдус чурумалдыг Тере-Хөл, Бай-Хөл, Кара-Хөл, Дус-Хөл деп хөлдер бар. Оларның кижилерге кончуг эки эм шынарлыг ажык-дузазы, балык-байлаа, чүгл бүру куштары, үнүжү, дириг амытаны, сугларының дустарының химиктиг составы кандыгыл? Районда кайда ажыктыг казымал байлактар барыл?

Даглар, хемнерниң аттарының төөгүзү кандыгыл? Төөгүлүг черлер, көжээлер, хорумнар, бижиктиг хаялар хөй. Үстүнде ол хөлдер кайы үеден бээр канчап тывылганыл? Бо бүгүнү тодарадыр, өөредир ужурлуг бис. Бо ажыл бойдус байлааң амгы салгал чаптап, камнап хумагалаарынга чаңчыктырар ужурлуг.

Самагалдайга, Эрзинге, Бай-Хөлге эрги кыдат архитектуралыг хүрээлер турган болгай. Оода оларның бичии македин тус-тус хамаарышкан школаларга, музейлерге кылып тургусса канчыг чүвел?

Алексей ДАМДЫН.

Кызылчыларның кичээнгейинге

Кызылдың пиво заводунда 0,5 литр хемчээлдиг шилдерниң чок болуп турары-биле холбаштыр, бүдүрүп турар продукцияларны долу хемчээлдии-биле бүдүрүп, чонуң негелдезин соок суксуннар-биле хандырып шыдавайн турар.

0,5 литр хемчээлдиг шил саваларны дараазында шил хүлээп алыр пунктуларга дужаарын аъш-чем садыы дилеп тур:

Магазиннерниң адрестери	Ажылдаар шактары	Чапсарлаар шактары
№ 2 магазин Титов 60	11-19	14-15
№ 13 магазин Дружба 21	11-20	14-15
№ 9 магазин Октябрьская 19	8-17	14-15
Алгы заводу Семирацкая 77	10-18	14-15
№ 40 магазин Кочетов 94	11-19	14-15
№ 42 магазин Правобережная 4	11-19	14-15
№ 34 магазин Пушкин 2	11-19	15-16
№ 46 магазин Калинин 31	11-19	14-15
№ 56 магазин Карбышев	11-19	14-15
Надомник Декабристов 13	10-19	14-15

Тайылбыр: № 13 магазин Дружба 21, № 40 магазин Кочетов 94 пятница, суббота хүннеринде дыштаныр. Алгы заводунда магазин суббота, воскресенье хүннеринде дыштаныр, арткан магазиннер воскресенье, понедельник хүннеринде дыштаныр

Аъш-чем магазиннери

Магазиннерниң адрестери	Ажылдаар шактары	Чапсарлаар шактары
№ 14 магазин Северная 19	11-19	15-16
№ 2 магазин Титов 60	8-20	14-15
№ 13 магазин Дружба 21	8-20	14-15
№ 15 магазин Каа-Хем 52	8-20	14-15
№ 19 магазин Ровенская 8	9-20	14-15
№ 20 магазин Ленин 20	8-20	14-15
№ 22 магазин Кирпичная	8-20	14-15
№ 26 магазин базаар девискээринде	8-20	14-15
№ 29 магазин Шевченко 113	9-20	14-15
№ 35 магазин Салчак Тока 42	9-20	14-15
№ 38 магазин Кечил-оол 69	9-20	14-15
№ 40 магазин Кочетов 94	8-20	14-15
№ 42 магазин Правобережная 4	9-20	14-15
№ 43 магазин Беспалов 17	9-20	14-15
№ 41 магазин Паротурбинная 17	9-20	14-15
№ 44 магазин Гранитная 4	9-20	14-15
№ 46 магазин Калинин 31	11-20	15-16
№ 56 магазин Маяковская 27	9-20	14-15

Тайылбыр: № 19 магазин Ровенская 8 воскресеньеде 9-15 шакка чедир ажылдаар, арткан магазиннер воскресеньеде дыштаныр.

Сураглыг америк шии чогаалчызы Нил Саймоннуң «Кыдыг-даан парика, кынштан чораан» деп каттырынчыг шиизиниң баштайгы көрүлдези Москваның Андреевтиң сатира театрынга болган. Ол шии — чаа өгленгеннериниң бачыттыг болуп төнген төөгүзү-дүр.

Шиини тургузукчу режиссеру — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Н. Данкман, режиссер С. Васильевский, чурукчу М. Рыбасова, хөгжүм-биле кастаалгазы А. Чевскиний.

ЧУРУКТА: шииден көргүзүг. Кору Браттер — артист Е. Яковлева, телефон мастери — артист Г. Богданов.

М. СТРОКОВТУН фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.05 «Экии, музыка!». 10.05 Н. В. Гогольдуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.45 Музыка эртинези. В. А. Моцарт, Р. Шуман. Концерт. 16.55 «ТелеЭКО». Журнал. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Чурукчунуң мастерскаязында. В. Ахунов биле Т. Мирджалилов. (Узбек ССР). 19.30 «Эрги моданың комедиязы». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телетанныкылга. ССРЭ-ниң улустуң артистери Е. Максимова биле В. Васильев. 23.10 И. С. Бах. Концерт. 23.25 «Киллер». (Экономика болгаш мөзү-шынар, азы Кижиге чүү херегил?») 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санналга техниказының үндезиннери. 11 класс. ЭСМ өөрениринге дузалыг. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. П. Мусоргский. «Делгелгеден чуруктар». 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссер А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында. 13.20 Ф. И. Шаляпин аттыг Бүгү-российяның IX опера фестивалы. 14.05 — 15.15 «Баштайгы өөрүшкүлер». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Көрүнчүк». Обьтуң суг курлавырларын камгалаар дугайында. (Новосибирск).

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 Тыва АССР-ниң Күрүне телерадиозунуң симфониктиг оркестриниң концерти. 19.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Парторганизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар». «Чуртталга оран-бажыңы — 2000». «Көскү агитация — пропаганданың дээштиг хевири». Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Молдавияның күрүне консерваториязының педагогтарының болгаш студентилериниң концерти. 23.25 «Ада хөөрүнүң чалымы». 23.55—01.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссёр А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Е. Иванова ырлаар. 19.50 Барымдаалыг фильм. 20.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бачыттыг доллар» (Венгрия) 9.00, 10.40, 12.30, 14.20, «Ынаам Раджа» (Индия, (2 сериялыг) 16.10, 19.00, Көрүлде залынга: «Хемнер агып баткан тайга кырында» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коргудуушкуанар» 9.00, «Хоюткү» (2 сериялыг) 10.20, 13.00 «Меге даңгырак» (2 сериялыг) 14.40, 20.30, «Тоянчы болгаш куу куш» (КУР) 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Федор Кузьминиң амыдыралындан» (2 сериялыг) 13.30, 16.30, «Бедик хан» (ССРЭ — Польша) 19.30 (узаткан) шактарда.

КПТУ-4-түң администрациязы курстуң доозукчуларының ада-иелериниң хуралынче ада-иелерни чалап тур.

Хурал училищениң бажыңынга апрель 7-де 10 шакта болур.

ТЕАТР

Апрель 5-те. Монгуш Кежелдейниң «Үш чүүл эртемниг оол» деп шиизи болур. Эгелээри 19 шакта.

Театрның тыва артистер бөлүүнүң ол шиизин кээп көөрүнче бистиң хоорайның чурттакчыларын болгаш эргим аалчыларын театрның дирекциязы чалап турар. Шии чорup турган үеде ооң сөзүн орус дылче очулдурар.

АГААР

Республиканга шокар булуттаар. Чагбас. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9-14 метр. Күштели бергенде 18-22 метр чеде бээр. Дүне агаарның температуразы 3-8, чамдык черлерге 9-14 градус соок. Хүндүс 3-8, чамдык черлерге 0-5 градус чылыыр.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хүннүң ийиги чартыында хат күштели бергенде секундада 20-23 метр чеде бээр. Дүне 3-5 градус соок, хүндүс 10-12 градус чылыыр.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-92; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-45-57; ◆ совет тургузуг — 3-31-98; 3-41-23; ◆ летерпур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга арназы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 397 ТС — 00587